gids voor de afdeling

West-Azië

Allard Pierson Museum Amsterdam 1988

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux" en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van W.H. van Soldt en L.M.J. Zonhoven.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30,- per jaar (1 april- 31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15,-. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux" en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux", en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2e etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig; tel. 071-272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro, Leiden, rek.no. 45.18.09.009, Postgiro 229501. Redactie Phoenix: zelfde adres. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. Heerma van Voss (egyptologie), Prof. dr. M.N. van Loon (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K.R. Veenhof (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. Heerma van Voss, voorz.; Prof. dr. M. Stol, secr.; Mevr. drs. E. de Ranitz-Labouchere, penningm.; Dr. J. de Roos, lezingenprogramma; Dr. A. van der Kooij contact met afdelingen; Dr. W.F. Leemans; Dr. D.J.W. Meijer; Prof. dr. K.R. Veenhof, publicaties. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Dr. C.H.J. de Geus (Groningen), Prof. dr. L. de Meyer (Gent), Prof. dr. E. Noort (Kampen), Mevr. G. Piket (Den Haag), Prof. dr. J. Quaegebeur (Leuven), Prof. dr. H.D. Schneider (Leiden).

Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

Gids voor de afdeling West-Azië

Deze gids werd uitgegeven door:

Het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux"
De Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum

Foto op het omslag: Mesopotamisch Cylinderzegel
Inventarisnr: 6379.

gids voor de afdeling

West-Azië

ALLARD PIERSON MUSEUM AMSTERDAM

M.N. van Loon
D.J.W. Meijer
B.I.W. Rossmeisl

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

34,1-1988

LEIDEN 1989

Auteursrechten voorbehouden.
© Vereniging van Vrienden Allard Pierson Museum 1988

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm, or any other means without written permission of the publisher.

CIP — GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK,
DEN HAAG

Loon, M.N. van

Gids voor de afdeling West-Azië: Allard Pierson Museum
Amsterdam/ M.N. van Loon, D.J.W. Meijer, B.I.W. Rossmeisl.
-Amsterdam: Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum;
Leiden: Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap 'Ex Oriente Lux'. -Ill., tab.
Themanr. van: Phoenix, ISSN 0031-8329;
jrg. 34 (1988, no.1). Met lit.opg.
ISBN 90-71211-14-2
SISO 922 UDC 933-935 (036)
Trefw.: Allard Pierson Museum (Amsterdam); gidsen.

Inhoudsopgave:

Voorwoord	6
1. Anatolië	11
2. Mesopotamië	22
3. Syrië	34
4. Schrift	46
5. Zegels	58
6. Palestina	68
7. Iran	72
Inventarisnummers	93
Bibliografie	95

Voorwoord

Hoewel de Mesopotamische beschaving, in de zin van een complexe maatschappij met geschreven administratie, monumentale kunst en architectuur, enkele eeuwen ouder is dan de Egyptische, kwam de wederontdekking van het Tweestromenland later op gang dan die van Egypte. Layard's opgravingen in Ninive begonnen in 1845 en het Assyrisch-Babylonische spijkerschrift werd pas ontcijferd in 1857. De archeologie van West-Azië werd als moderne wetenschap gegrondvest door de Amsterdammer Henri Frankfort die, naast zijn opgravers- en hoogleraarswerk voor de University of Chicago, 1933-1939 ook hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam was.

Aan Henri Frankfort is mede de kern te danken van de West-Aziatische afdeling van het Allard Pierson Museum. Deze bestaat uit een klein aantal voorwerpen uit zijn opgravingen in het Diyala-gebied ten noordoosten van Bagdad (met name terracotta figuurtjes en modellen) en een fraaie collectie rolzegels, door hem aangekocht van handelaren in Bagdad.

De kleine verzameling Palestijnse voorwerpen is ook uit een legale opgraving afkomstig, die van Sir Flinders Petrie op Tell Jemmeh, waaraan Prof. dr. C.W. Lunsingh Scheurleer een financiële bijdrage leverde. In ruil daarvoor kreeg hij een deel van de vondsten en deze werden in 1934 met de rest van de verzameling Scheurleer door de Universiteit van Amsterdam aangekocht.

Een derde groep archeologisch goed gedocumenteerde voorwerpen is afkomstig uit de noodopgraving van de Universiteit van Amsterdam op Tell Selenkahiye (Syrië) in wat nu het Assad-stuwmeer is. Dankzij een door UNESCO opgelegde uitzonderingsmaatregel kwam de helft van de vondsten toe aan de Universiteit van Amsterdam. Één van de gevonden schachtgraven kon in zijn geheel worden overgebracht naar het Allard Pierson Museum.

De rest van de West-Aziatische verzameling is ontstaan uit aankopen op de oudhedenmarkt, waar de vondsten uit illegaal opgegraven grafvelden plegen te belanden, zoals die van de Yortan-cultuur in Anatolië en die van de Amlasj- en Luristan-culturen in Iran. Bijzondere vermelding verdient hier de belangrijke groep stukken uit de collectie van de Heer J. van Lier, alsmede die uit de collectie van de Heer K.B. Kremer. Deze Nederlanders vergaarden hun collecties tijdens hun verblijf in Iran en kregen vervolgens vergunning tot uitvoer naar Nederland. Door schenking en aankoop verwierf het Allard Pierson Museum een deel van deze collecties. Een aantal belangwekkende stukken aardewerk uit Iran, verworven in het najaar 1988, kon niet meer in deze gids worden opgenomen. Het betreft rituele plengvazen en enig vaatwerk met zoömorfe versiering en een naakte vrouwenfiguur (Publicatie in *MVAPM* 45, 1989).

Naast de tentoongestelde voorwerpen bezit het Allard Pierson Museum ook een studiecollectie van West-Aziatisch materiaal, met name uit de genoemde en andere opgravingen in Syrië.

De gids volgt de opstelling van de voorwerpen in de zaal, van links naar rechts en vervolgens naar het midden. Achtereenvolgens komen aan de beurt Anatolië, Mesopotamië, Syrië, het schrift, de zegels, Palestina en Iran. Die opstelling kwam tot stand in 1976 bij het betrekken van het huidige gebouw, het voormalige hoofdkantoor van de Nederlandsche Bank. Architekt Dick Elffers was verantwoordelijk voor de vormgeving van zalen en vitrines.

Een aantal voorwerpen en teksten in de verzameling zijn in vakkringen bekendgemaakt door catalogi, tijdschrift- of jaarboekartikelen, die in de hierachter opgenomen bibliografie te vinden zijn. Dankbaar werd hier van die publicaties gebruik gemaakt.

De samenwerking tussen het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux" en de Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum maakte het mogelijk deze uitgave het licht te doen zien.

De drie auteurs hebben ieder de door hun initialen ondertekende delen voor hun rekening genomen. Daarbij werd dankbaar gebruik gemaakt van de waardevolle adviezen van Prof. dr. Ph. H.J. Houwink ten Cate en Prof. dr. K.R. Veenhof.

De lay-out werd verzorgd door G. Strietman, de fotografie door M. Bootsman en G.J. van Rooij (afb. 41-46).

M.N. van Loon, D.J.W. Meijer, B.I.W. Rossmeisl

Kaart van West-Azië

KASPISCHE ZEE
Turenq Tepe
Tepe Hissar
Araxes
AZERBAIDJAN
ARTU
Van
meer van Urmia
Hasanlu
Marlik
AMLASJ
Churvin
Qazvin
Teheran
Tsjesjmeh Ali
horsabad
Tepe Gawra
Ziwiye
Ninive
Balawat
Nimrud
Tell Brak
ASSYRIË
Arrapha
Assur
Tigris
Nuzi
Diyala
Sarab
Hamadan
Nusj-i Jan
Tepe Sialk
IRAN (PERZIË)
Behistun
MESOPOTAMIË
IRAK
Samarra
Kermansjah
Tepe Giyan
Tell Asmar
Tell Agrab
LURISTAN
Bagdad
Chafaje
Isjtsjali
Dur-Kurigalzu
Ali Kosj
Tsjoga Misj
Jemdet Nasr
Susa
Tsjoga Zanbil
ELAM
Sippar
AKKAD
Kisj
Babylon
Adab
Nippur
Umma
Lagasj
Isin
Girsu (Telloh)
Uruk
SUMER
Larsa
Persepolis
Ansjan
Sjiraz
BABYLONIË
Al 'Ubaid
Ur
Eridu
PERZISCHE GOLF
0 100 200 300 400 km

CHRONOLOGISCHE TABEL

v. C.	Anatolië	Mesopotamië	Syrië	Palestina	Iran
4000					
		Ubaid-periode	Ubaid	Ghassul	
3500	Chalcolithicum				
		Uruk-periode			Susa
3000					
		Vroeg-dynastiek I	Vroeg-Brons I		
		Vroeg-dynastiek II	Vroeg-Brons II		Proto-elamitische
2500	Vroege Bronstijd	Vroeg-dynastiek III	Vroeg-Brons III	Vroeg-Brons	periode
		Akkad-periode Ur III-periode	Vroeg-Brons IV		
2000	Midden Bronstijd Kanesj	Oud-Babylonische periode	Midden-Brons I Midden-Brons II	Midden-Brons	Elamieten
1500	Hettieten (ca. 1700-1200 v.Chr.)	Kassieten			
			Laat-Brons	Laat-Brons	
	(Zeevolkeren)		Zeevolkeren		
1000			Arameeërs	Israel	
	Neo-Hettieten Frygiërs	Nieuw-Assyrische rijk (ca. 900-610)	Neo-Hettieten Assyriërs	Juda	
500		Nieuw-Babylonische rijk (ca. 625-539)	Babyloniërs		
		Perzen (ca. 539-330)	Perzen	Perzen	Achaemeniden
	Hellenisme	Hellenisme	Seleuciden	Seleuciden	
		Parthen	Parthen, Romeinen	Romeinen	

1. Anatolië

Afb. 1a-c

Het gebied van het huidige Turkije stond in de latere oudheid als Anatolië of Klein-Azië bekend. Voor het grootste deel bestaat dit gebied uit een hoogvlakte, oplopend van 1000 m in het westen tot 1800 m in het oosten. In het midden bevindt zich een zoutmeer, omgeven door een waterarm gebied. Het oosten heeft een uitgesproken landklimaat, met hete, droge zomers en koude, sneeuwrijke winters, maar leent zich uitstekend voor de landbouw.

De bergketens die de hoogvlakte in het noorden en zuiden begrenzen sluiten Anatolië af van de Zwarte en de Middellandse Zeeën, en bemoeilijkten het verkeer met Syrië en het Tweestromenland, waardoor nieuwe ontwikkelingen in de "vruchtbare halvemaan" pas langzaam naar Anatolië doordrongen. Door zijn betrekkelijke openheid naar het westen toe speelde Anatolië echter de rol van een brug tussen de "vruchtbare halvemaan" en Europa, die zulke vernieuwingen als landbouw en veeteelt en, later, de vorming van steden en staten van oost naar west doorgaf.

De Oude Steentijd (ca. 250.000-10.000 v.Chr.) is, vooral in het zuiden van Anatolië, door dezelfde opeenvolging van vuursteenculturen (Acheuléen, Moustérien en Aurignacien) gekenmerkt die we ook uit Europa en de Levant kennen.

Te Çayönü in het Tigris-dal ten zuiden van het Taurus-gebergte verschenen de hond als huisdier en twee soorten verbouwde tarwe omstreeks 7250 v.Chr. (Syrië en de Levant kenden tamme honden sinds 10.000 v.Chr. en verbouwden granen sinds 7750 v.Chr.). Tamme schapen, en waarschijnlijk geiten, komen pas tegen 6750 v.Chr. te Çayönü voor. We zijn dan nog in het Aceramisch Neolithicum (de Jonge Steentijd zonder aardewerk, ca. 8000-6000 v.Chr.), dat ook vertegenwoordigd is te Mersin aan de zuidkust en Hacilar in het zuidwesten. In de huizen worden vaak schedels aangetroffen, hetgeen men aanziet voor een teken van voor-oudervereering.

In de onderlagen van Çatalhüyük bij Konya (ca. 6000-5500 v.Chr.) is aardewerk nog schaars. Tamme runderen komen reeds voor, evenals verbouwde broodtarwe en naakte zesrijige gerst. De laatste duidt op een eerste toepassen van bevloeiing. De architectuur is uiterst curieus. De kamers op de begane grond, vaak alleen van boven af toegankelijk, bevatten soms ingebouwde schedels of hoorns van wilde runderen en zwijnen en dikwijks ook wandschilderingen met jacht- en andere scènes. Stenen en kleibeeldjes lijken godheden af te beelden. Zo komt een vrouw voor met welige vormen, gezeten op een troon geflankeerd door leeuwachtigen, die sterk doet denken aan de latere grote natuurgodin van de Anatoliërs.

Van de Vroege Kopersteentijd (Chalcolithicum, ca. 5500-5000 v.Chr.) kunnen we ons een goed beeld vormen uit de opgravingen te Hacilar, die ook weer naast beschilderd aardewerk veel kleibeeldjes leverden. Sommige daarvan werden in graanbakken gevonden. Hun welige vormen dienden kennelijk om overvloedige oogsten te bewerkstelligen. Ook hier duiden broodtarwe en zesrijige gerst op bevloeiïng. Vooralsnog worden alleen kledingspelden van koper gemaakt; de andere werktuigen en wapens zijn nog van steen. De eerste versterkingsmuren zien we te Hacilar tegen 5200 v.Chr. In Mersin aan de zuidkust verschijnt een versterkingsmuur tegen 4000 v.Chr.

Het is nog moeilijk de ontwikkeling te volgen van Kopersteentijd naar Vroege Bronstijd. Het meeste aan de Late Kopersteentijd toegeschreven materiaal dateert van kort voor 3000 v.Chr. en behoort in feite al tot de Vroege Bronstijd-culturen. Alleen aan de bovenloop van Eufraat en Tigris ziet men hoe Syriërs en Mesopotamiërs, op zoek naar de koperrijkdom van de Taurus, vanaf 3500 v.Chr. hun cultuur naar Anatolië brachten. Als reactie daarop volgde vanaf 3000 v.Chr. een fase van isolatie en oriëntatie op Transkaukasië en West-Iran (de "Vroege Bronstijd"). Over heel Anatolië vindt men dan in de boerendorpen met de hand gemaakt, vooral zwart gepolijst aardewerk (een nabootsing van zilver?).

De stenen of kleibeeldjes van de Vroege Bronstijd zijn sterk gestileerd, in tegenstelling tot de veel naturalistischer beeldjes uit Steen- en Kopersteentijd. Het vrouwenlichaam wordt tot een vioolvorm. Driehoekige en cirkelvormige koppen duiden respectievelijk op mannelijke en vrouwelijke godheden; blijkbaar stelde men zich, evenals later, de goden met puntige kap of helm en de godinnen met schijfvormige baret gedekt voor.

Een meer krijgshaftige instelling, met ommuurde burchten en stenen of koperen wapens, lijkt zich het eerst in het noordwesten te openbaren. De eerste stad van

Troje (Vroege Bronstijd II, ca. 2750-2300 v. Chr.) is hiervan een voorbeeld. Binnen de ommuring stonden los van elkaar grote huizen met centrale haard (*megara*) voor de vorst en zijn volgelingen. Zijn onderdanen moeten buiten de veste hebben gewoond.

In de Vroege Bronstijd III (ca. 2300-2000 v.Chr.) sloeg deze beweging over naar de rest van Anatolië, tot aan Tarsus in het zuidoosten en Alaca Höyük in het noordoosten. Dit is de bloeitijd van de tweede stad van Troje, met zijn door Schliemann teruggevonden goudschatten. Het contact tussen Troje en Tarsus moet overzee hebben plaats gehad: men vindt in beide plaatsen identieke bekers met twee oren (*depata amphikypella*) en ook in de architectuur zijn er treffende overeenkomsten (het optreden van *megara*). De rijkdom van de verschillende gouwvorsten blijkt ook uit de graven van Alaca Höyük, waarin de vorsten met hun ossewagens waren bijgezet. Als teken van hun waardigheid diende de kromstaf, evenals later bij de Hettitische koningen.

Wanneer kort na 2000 v.Chr. de geschreven bronnen beginnen te vloeien, zijn de sprekers van verschillende onderling verwante Indoeuropese talen gevestigd in West- en Midden-Anatolië: Luwisch werd gesproken in Lycië, Palaïsch in Paflagonië; de taal die wij Hettitisch noemen was thuis in de streek van Kanesj, het tegenwoordige Kültepe bij Kayseri. Vandaar verbreidde het Hettitisch zich door verovering over Noordoost-Anatolië, waar oorspronkelijk Hattisch werd gesproken. Uit het zuidoosten drong het Hurritisch op. Hattisch en Hurritisch zijn niet-Indoeuropese talen.

Door de opgravingen te Kültepe weten wij veel over de tijd van ca. 1925 tot 1740 v.Chr., toen Assyrische kooplieden gevestigd waren in de hoofdsteden van de vorstendommen waarin Anatolië verdeeld was. Zij voerden een drukke correspondentie op kleitabletten met hun te Assur achtergebleven familieleden en compagnons. De voornaamste importwaren waren textiel en tin, terwijl vooral zilver en goud uit Anatolië naar Assur verzonden werden. Als transportmiddel dienden ezelkaravanen, binnen Anatolië ook wagens, o.a. voor vervoer van koper en granen waarin veel gehandeld werd.

De strijd die verschillende Anatolische stadstaten in de 18e eeuw om de hegemonie voerden lijkt noodlottig te zijn geweest voor de Assyrische handelskoloniën. Uit die strijd kwam Anitta, vorst van Kanesj en veroveraar van Hattusa, als overwinnaar te voorschijn. Mettertijd werd Hattum, de streek om Hattusa (het tegenwoordige Boğazköy), het kernland van het Hettitische rijk, dat rechtstreeks of door middel van vazalstaten heel Anatolië met onderbrekingen bleef beheersen tot omstreeks 1180 v.Chr. Gedurende het Oud-Hettitische rijk veroverde koning Mursili I tegen 1595 v.Chr. Aleppo en zelfs Babylon. Na het Oud-Hettitische rijk volgde een periode van zwakte. In de tweede helft van de 14e eeuw v.Chr. bouwde Suppiluliuma het Nieuw Hettitische rijk weer uit tot zijn vroegere grootte, versloeg het zuidoostelijke buurland Mitanni en lijfde Noord-Syrië in. Daardoor kwamen de Hettieten nu rechtstreeks tegenover de Egyptenaren en Assyriërs te staan. In 1275 v.Chr. bevochten Hettieten en Egyptenaren elkaar in de onbesliste slag van Qadesj

aan de Orontes maar in 1270 v. Chr. sloot Hattusili III vrede met Ramses II, die in 1256 v. Chr. met Hattusili's dochter zou trouwen (al deze data, en ook de hierna genoemde, moeten volgens sommigen met 11 jaar verlaagd worden). In de vroege 12e eeuw v.Chr. lijkt Hatti ten dele van Egyptische graanzendingen afhankelijk te zijn. Die leveranties werden onderbroken door zeerovers, waarin we de kort daarna optredende Zeevolkeren mogen herkennen. Zij bewerkten de val van het Hettietenrijk, dat plaats maakte voor een totaal andere constellatie van volkeren en landjes (ca. 1180 v.Chr.).

In het Oud-Hettitische rijk speelde de adel nog een grote rol; de koning was primus inter pares. In het Nieuwe Rijk is deze uit het land van oorsprong meegebrachte opvatting verdwenen. Op West-Aziatische wijze werd de koning nu gezien als plaatsvervanger van de god op aarde. Na zijn dood werd de koning tot god, d.w.z. hij werd het object van voorouderverering. De koning was niet alleen legeraanvoerder en opperrechter, maar ook opperpriester; op de monumenten wordt hij vooral in de laatste hoedanigheid afgebeeld. Naast de koning speelde de koningin een vrijwel gelijkberechtigde rol; zij behield die ook nadat haar man gestorven was.

De godenwereld van de Hettieten weerspiegelt de mate waarin steeds weer nieuwe volksgroepen hun invloed hebben laten gelden. Tot het oudste, Hattische (pre-Hettitische) stratum behoren de zonnegodin van Arinna en haar man, de stormgod. Een Hettitische laag wordt gevormd door goden wier namen in het Hettitisch "dag", "nacht", "graan" enz. betekenen. Tenslotte werd samen met de uit het zuidoosten afkomstige dynastie van het Nieuwe Rijk (1425-1180 v.Chr.) een hele reeks Hurritische goden inheems bij de Hettieten. De bijschriften bij de rotsreliëfs te Yazilikaya bij Boğazköy, die de Hettitische goden verbeelden, geven dan ook hun Hurritische namen: de hoofdgodin heet Hebat en haar man, de stormgod, Tesjub. De halfslachtige "Venus" is als liefdesgodin onder de godinnen, als oorlogsgod onder de goden opgenomen. De rijke Hurritische mythologie is verantwoordelijk voor thema's die men later bij de Grieken terugvindt, zoals de strijd tussen de stormgod en een door zijn onttroonde vader voortgebracht monster, dat zijn kracht ontleent aan de rotsbodem waaruit hij groeit. Een laatste element vormen de Indoeuropese Luwiërs uit Zuidwest- en Zuid-Anatolië, die hun taal met hiëroglyfen schreven en de stormgod Tarhunts noemden.

In afwijking van het algemeen West-Aziatisch gebruik had in de Hettitische tempels het allerheiligste grote vensters die uitzicht boden op het landschap, als wilde men het verband tussen god en natuur benadrukken. Uit tempelinventarissen van de 13e eeuw v.Chr. kunnen we opmaken dat het cultusbeeld oorspronkelijk veelal bestond uit een rechtop staande steen. Het rotsheiligdom Yazilikaya buiten de hoofdstad Hattusa (Boğazköy) was oorspronkelijk niets anders dan een groep door diepe spleten van elkaar gescheiden rechtop staande rotsen. In de 13e eeuw v.Chr. liet naar men denkt Tuthaliya IV, die ook elders veel stenen door beelden verving, reliëfs aanbrengen die laten zien hoe hier het Nieuwjaarsfeest werd gevierd door een ontmoeting van goden en godinnen(beelden). Een nevenruimte naast de

hoofdruimte diende de cultus van de dode Tuthaliya, nadat deze door zijn overlijden "tot god geworden" was. Behalve als stenen werden de goden ook dikwijls aanbeden in de vorm van een dier, en wel van een hol dier waaruit gedronken kon worden. Zo werd de stormgod op veel plaatsen als stier vereerd. Godenbeelden in de gedaante van een mens waren vaak heel klein van afmeting. Naast koper of brons en edele metalen werd het schaarse ijzer gebruikt voor de vervaardiging van godenbeelden.

Ook tot wapens verwerkt gold ijzer als een kostbaar metaal. Pas omstreeks 1200 v.Chr. begonnen ijzeren zwaarden meer algemeen voor te komen, vooral in handen van Grieken en andere Middellandse Zee-bewoners. Men spreekt van het begin van de IJzertijd. Het gebruik van en de behendigheid met ijzeren zwaarden was een van de factoren die leidde tot een machtsverschuiving tussen het Hettietenrijk en de volkeren die het van alle kanten belaagden: de Kaski (Gasga) uit het noorden, de Muski (Frygiërs) en Urumi (Armeniërs?) waarschijnlijk uit de Balkan en de Zeevolkeren uit het westen en zuiden. Uit hun naamgeving door de Egyptenaren maken sommigen op dat de Zeevolkeren bestonden uit Sardiniërs, Etrusken, Siciliërs, Grieken en Filistijnen (Pelasgiërs?). In ca. 1210 v.Chr. en weer in 1176 v.Chr. verschenen zij aan de monding van de Nijl. De Kaski, Muski en Urumi bereikten 1165-1114 v.Chr. de noordwestgrens van Assyrië. Na de ondergang van het Hettietenrijk vormde zich een reeks Luwische staatjes rondom Karkemisj (het huidige Cerablus), waar al in de tweede helft van de 14e eeuw v. Chr. een jongere tak van het keizershuis als onderkoningen over Noord-Syrië was ingezet. Deze nabloei wordt de Neo-Hettitische cultuur genoemd (ca. 1180-700 v.Chr). Wanneer na vier duistere eeuwen omstreeks 800 v.Chr. Anatolië weer in het licht treedt, vinden we in het verre oosten de aan de Hurrieten verwante Urarteeërs, die uitmunten door hun vestingbouw en metaalnijverheid; in Oost- en Midden-Anatolië de Frygiërs, die een aan het Grieks verwante taal spraken en uit Thracië afkomstig zouden zijn en in het westen, van noord naar zuid, Lydiërs, Kariërs en Lyciërs. Langs de westkust zelf bestond een reeks Griekse kolonies. De Frygiërs brachten veel cultuurelementen van het oosten naar het westen, zoals de cultus van Kubaba (Cybele), de stadsgodin van Karkemisj die vereenzelvigd werd met de oeroude natuurgodin van Anatolië. Hun houten tempels met hellende daken waren bekleed met beschilderde tegels en bevatten mozaïekvloeren met textielpatronen. Het graf van koning Midas, in de vorm van een onderaards blokhuis, bevatte meubels met soortgelijke patronen, ingelegd in hout, en 182 fibulae. Frygische kledingstukken, met fibulae gedragen, waren in heel Anatolië gewild.

De Lydiërs, die in de 7e en 6e eeuw v.Chr. de leidende rol van de Frygiërs overnamen, erfden ook de cultus van Cybele en het gebruik van beschilderde tegels op hun tempels. Koning Croesus, die de eerste munten sloeg, weerstond tevergeefs de Perzische veroveraar Cyrus, die hem begenadigde, maar zijn land in het nieuwe Perzische wereldrijk inlijfde (547 v.Chr.). Daarmee kwam een eind aan Anatolië als zelfstandig cultuurgebied.

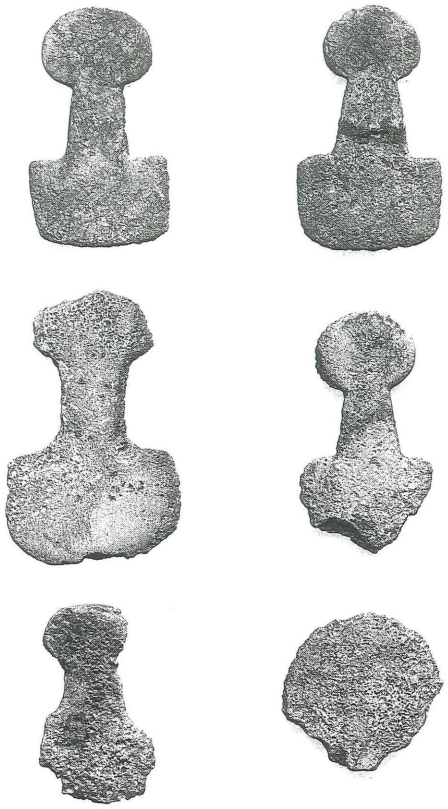

Afb. 2a-f

Afb. 4a-f

De sterk vereenvoudigde kleibeeldjes van vrouwen (nr. 4, **afb. 1**) komen volgens de verkoper uit Çeltek bij Hacilar. Zij behoren tot een type dat in Zuidwest-Anatolië voorkomt in Vroege Bronstijd II (ca. 2750-2300 v.Chr.). Inkervingen duiden schouderbanden en een soort tulband aan. Zulke beeldjes worden in huisresten aangetroffen. Men neemt daarom aan dat zij voorgangers zijn van de latere huisgoden.

De nog schematischer uitgevoerde kalkstenen idolen (nr. 3, **afb. 2**) zouden samen met twee snavelkannen (nrs. 1 en 2) gevonden zijn in een bijzetting in een grote kruik nabij het reeds genoemde Çeltek. Ook hiervoor bestaan opgegraven parallellen van Vroege Bronstijd II-III (ca. 2750-2150 v.Chr.) uit West-Anatolië. De meeste werden in graven aangetroffen. Hun functie is nog omstreden, maar het lijkt wel zeker dat zij ook godinnnen voorstellen en aan de dode ter bescherming in het hiernamaals werden meegegeven.

De sierlijke zwart gepolijste snavelkannen en andere ingekerfde of wit beschilderde kruikjes (nrs. 5-9) zijn typerend voor de cultuur van Troje I (ca. 2750-2300 v.Chr.), zoals die vooral uit het grafveld van Yortan bekend is. Volgens de verkoper komt nr. 7 uit Bursa en nr. 9 westelijk van Bursa. Nummer 8 is een unieke rammelaar (**afb. 3**), misschien als speelgoed aan een kind meegegeven.

Stempelzegels, vaak uit chloriet gesneden, werden al sinds het 6e millennium v.Chr. gebruikt om eigendommen tegen aantasting door onbevoegden te vrijwaren (nr. 6, **afb. 4**). De meeste van onze exemplaren komen uit de omgeving van Adana, Maraş of Gaziantep in Zuid-Turkije. Eenvoudige rasterwerkpatronen komen al in het 6e millennium v.Chr. voor en patronen met cirkels of vereenvoudigde dieren waren in het 4e millennium v.Chr. populair, maar het gebruik van zulke zegels ging zeker door tot in het 3e millennium v.Chr. Hetzelfde geldt voor geslepen stenen werktuigen als beitels (nr. 10), palet en slijpsteen (nr. 2). Stenen wapens met een doorboring voor de houten schacht (nr. 11) werden vooral tegen het eind van het 3e millennium v.Chr. veel gemaakt.

Van het aardewerk behoren de plastisch versierde, zwart gepolijste snavelkannetjes (nr. 3) weer tot de Yortan of Troje I cultuur van Vroege Bronstijd II (ca. 2750-2300 v.Chr.). Zij komen uit het reeds eerder genoemde Çeltek, evenals het ongewone amfoortje (nr. 4). Versierde terracotta spinwartels als onze nr. 9, uit Dinar en Çeltek, zijn vooral kenmerkend voor Vroege Bronstijd II.

Een voorwerp als nr. 1 (**afb. 5**) wordt vaak met een Homerische term aangeduid als *depas amphikypellon*. In werkelijkheid is het type veel vroeger dan Homerus en dateert uit de rijke Troje II cultuur (ca. 2300-2150 v.Chr.; in laag II van Troje trof Schliemann zijn vermaarde goudschatten aan, die ook eerst ten onrechte met de Homerische verhalen in verband werden gebracht). Onze *depas* werd gekocht in Bursa in Noordwest-Turkije, maar soortgelijke stukken zijn gevonden in Tarsus bij de zuidkust, dat blijkbaar overzee contact had met de streek om

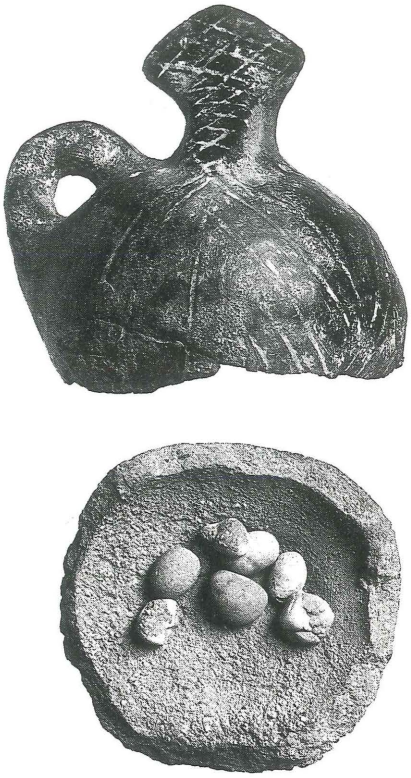

Afb. 3

Afb. 5

Afb. 6

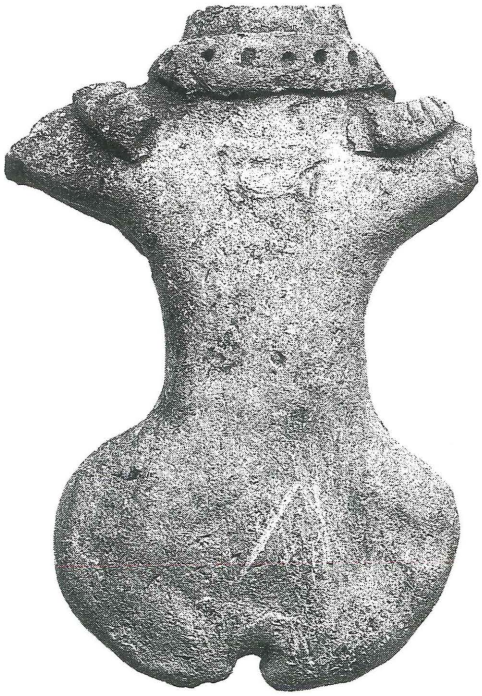

Troje. Ten oosten en zuiden van Tarsus was ander, onversierd aardewerk in zwang, verwant aan het in massa gefabriceerde Syrische aardewerk van het late 3e millennium v.Chr. (nr. 12). Zulke schalen op hoge, vaak opengewerkte voet, door archeologen als *champagne cups* betiteld, worden vooral in graven gevonden. Misschien werden in de voet gloeiende kooltjes geplaatst ter verhitting van de inhoud. Onze exemplaren komen uit Gaziantep en Samandağ. Ook tot het late 3e millennium v.Chr. en tot de Syrische invloedssfeer hoort het kleibeeldje van een naakte vrouw (nr. 8, **afb. 6**). Het hoofd is afgebroken, armen en benen zijn tot het uiterste vereenvoudigd en het vrouwelijk geslacht is vooral aangegeven door de brede heupen, het lange haar op de rug en de dubbele halsketting. Op rug en heupen zijn kleine cirkelvormige indrukken aangebracht ter aanduiding van kralensnoeren. Ook hier zouden we met een huisgodin te maken kunnen hebben.

De beschilderde kan met achtvormig toegeknepen monding (nr. 5, **afb. 7**) is goed thuis te brengen. Zulk aardewerk werd tussen 2000 en 1800 v.Chr. gemaakt in Zuid-Turkije en Noordwest-Syrië. Temidden van de geometrische versiering met gerasterde driehoeken is onder het oor een boompje als naturalistisch element ingevoegd. Op de bodem heeft de pottenbakker zijn signatuur in de vorm van een P aangebracht.

De combinatie in brons van een zeer summier voorgestelde weerbare (storm?)god met puntig hoofddeksel en een (regen?)godin met rond hoofd (nr. 6, **afb. 8**) kwam in Syrië wel meer voor in het late 3e tot vroege 2e millennium v.Chr.; dit exemplaar werd gekocht in Denizli en is waarschijnlijk afkomstig uit Hierapolis of Aphrodisias. Evenals de in Anatolië meer gebruikelijke loden figuurtjes zullen zij huisgoden hebben voorgesteld.

Plengvaten in de vorm van een stier (nr. 2) speelden bij de eredienst der Hettieten aan de stormgod een grote rol. Uit teksten blijkt zelfs dat deze belangrijkste god van Anatolië op vele plaatsen in de gedaante van een stiervormig plengvat vereerd werd. Grote, beschilderde plengvaten in de vorm van een stier komen al in het vroege 2e millennium v.Chr. voor. Ons exemplaar zou uit Izmir komen. Waarschijnlijk is dat de plaats van aankoop.

De Hettieten hingen om hun hals graag miniatuurvoorstellingen van hun godheden, die hen tegen onheil moesten beschermen. Van de op een plint gezeten vrouw met schijfvormig hoofddeksel, met linkerarm voor de borst en rechterarm vooruitgestoken is o.m. een gouden voorbeeld gevonden te Çiftlik. Zij stelt ongetwijfeld de zonnegodin voor. Ons bronzen exemplaar (nr. 7) komt uit Gaziantep of Maraş en dateert van 1400-1200 v.Chr.

De naar het heet uit Syrië afkomstige bronzen groep, op een ring gemonteerd (nr. 8, **afb. 9**), lijkt te zijn ontstaan onder de Hettitische invloed die zich in het vroege 1e millennium v.Chr. in Noord-Syrië deed gelden. De plaatsing van een gehelmde god met schild en knots naast een grote slang doet denken aan de Noord-Syrische mythe van Ullikummi of Typhon, het slangachtige stenen gedrocht waartegen

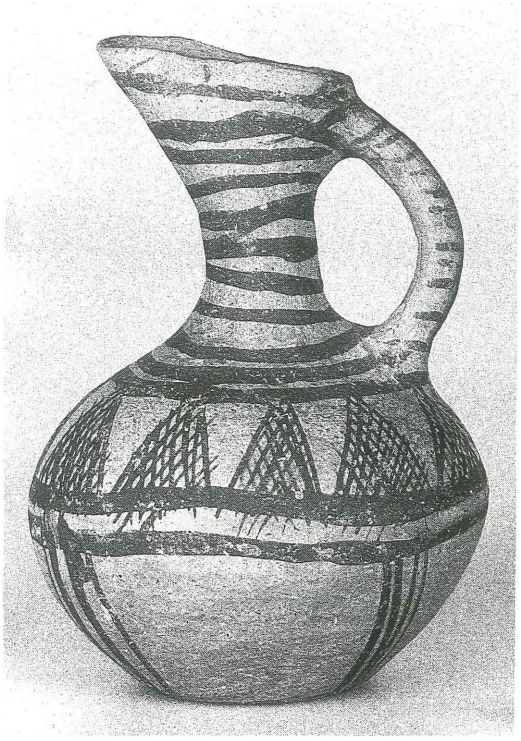

Afb. 7

Afb. 8

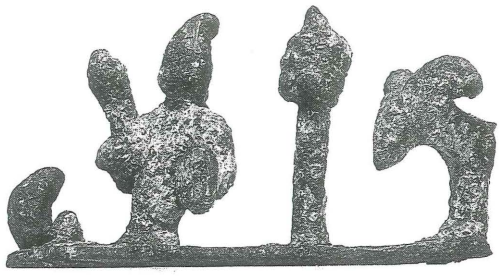

Afb. 9

Afb. 10

Afb. 11b

de stormgod moest strijden. De combinatie van boom en bok die zich daaraan te goed doet is een aloud West-Aziatisch gegeven.

Na de val van het rijk der Hettieten werd hun plaats ingenomen door de uit het westen afkomstige Frygiërs. In de 8e eeuw v.Chr. — hun bloeitijd — was hun aardewerk vaak in rood en zwart beschilderd met schaakborden en sterk gestileerde bokken of herten (nr. 4). Onze scherven komen uit de opgraving van Alişar.

Veiligheidsspelden (*fibulae*) die de kleding op haar plaats hielden hadden bij de Frygiërs de vorm van een D (nr. 5, **afb. 10**). In het graf van koning Midas te Gordion, in 1957 opgegraven, lagen liefst 182 van zulke fibulae. Sommige van onze fibulae komen uit het meer westelijk gelegen Lydische gebied.

Omstreeks 550 v.Chr. werd Syrië een deel van het Perzische rijk (in 547 v.Chr. volgde ook Anatolië), nadat Skythische en Medische ruiters daar al diepe indrukken hadden achtergelaten. Daaraan danken wij de kleibeeldjes van bereden gemutste mannen en gesluierde vrouwen (nr. 3, **afb. 11a,b**). De mens- en dierlichamen zijn zeer summier geboetseerd, de gezichten uit een mal gedrukt en veel meer gedetailleerd. Volgens sommigen hebben we hier nog steeds te doen met de bereden stormgod en zijn vrouw, de gesluierde regen(boog)godin, vanouds het meest geliefde thema van de Syrische kleibeeldjes. Het vrouwenbeeldje zou uit Palmyra komen.

Tegen 500 v.Chr. wordt in het westen van Anatolië de Griekse invloed overheersend. Te Düver bij Burdur moet een houten tempel gestaan hebben, waarvan bekledingstegels terecht zijn gekomen in de musea van Burdur, Stockholm, Birmingham, Brussel, Jeruzalem en in ons museum (nr. 1, **afb. 12**). Ogenschijnlijk zonder onderling verband vinden wij aardse en bovenaardse wezens naast elkaar afgebeeld: galopperende ruiters volgden op elke tegel statig voortschrijdende griffioenen. De kleding van de ruiter (jak, broek en schoeisel) doet zien dat we hier met een Frygiër, niet met een Griek te maken hebben. De griffioen doet sterk denken aan Griekse voorbeelden, die op hun beurt waren geïnspireerd door Voor-Aziatische fabeldieren.

(M.N.v.L.)

Afb. 11a

Afb. 12

2. Mesopotamië

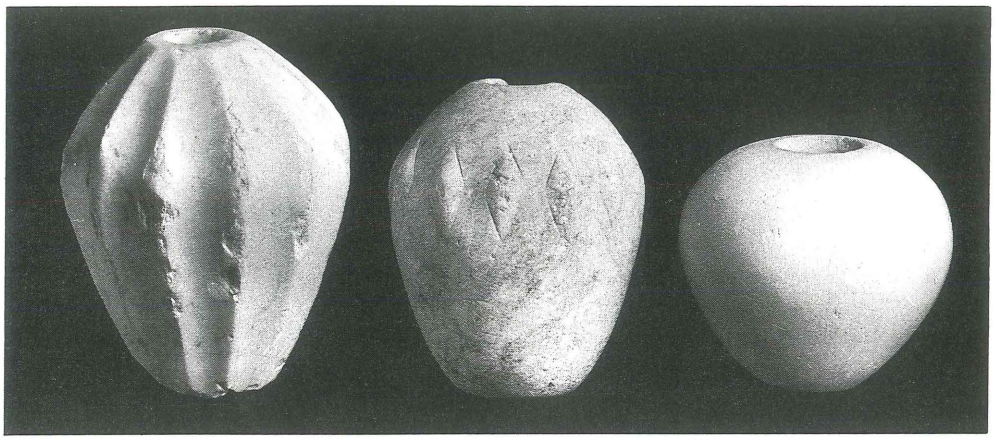

Afb. 13

Geografisch overzicht
Mesopotamië, het "land tussen de twee rivieren", is in eigenlijke zin alleen maar het gebied dat begrensd wordt door de rivieren de Eufraat en de Tigris; in het zuiden monden Eufraat en Tigris als één rivier uit in de Perzische Golf. In wijdere zin beantwoordt Mesopotamië aan het huidige Irak, een vlakte die aan de westkant wordt begrensd door woestijn, in het noorden en oosten echter door bergketens. Dit betekent gunstige klimatologische omstandigheden naarmate men de bergen nadert, in de eerste plaats door regelmatige neerslag in het voor- en najaar.

Prehistorie
Alleen in het noorden van Mesopotamië is regenlandbouw mogelijk en het is dan ook daar dat zich sinds ongeveer 8000 v.Chr. het langdurige proces voltrok, dat wij nu de neolithische revolutie noemen, d.w.z. de overgang van een trekkend jagers- en verzamelaarsbestaan naar een vaste en permanente woonplaats. De jagers en verzamelaars werden boeren in een tijd en een gebied waarin de natuurlijke omstandigheden, zoals het klimaat en de aanwezigheid van dieren en gewassen, uitstekend waren. Door het kultiveren van gewassen (akkerbouw) en het domesticeren van dieren (veeteelt) konden grotere groepen mensen op een kleiner gebied voedselvoorraden aanleggen en zich daardoor permanent vestigen en nederzettingen bouwen. Nieuwe soorten stenen werktuigen werden noodzakelijk en de oude verbeterd. De nieuw opkomende werkverdeling maakte het mogelijk tijd vrij

te maken om luxe-artikelen te vervaardigen, zoals sieraden, terwijl permanente bewoning in een nederzetting ertoe leidde dat meer vaatwerk van klei gemaakt kon worden. Het was vóór die tijd niet opportuun geweest om veel met breekbaar vaatwerk rond te trekken. Het eerste aardewerk ontstond rond 6200 v.Chr.; het is handgemaakt en al spoedig ook beschilderd. De verschillende soorten worden gewoonlijk genoemd naar de eerste vindplaats. Zo kennen we in Noord-Mesopotamië het Halaf-aardewerk, dat vooral een uitbreiding naar het westen heeft. De Halaf-periode wordt o.m. gekenmerkt door zijn ronde bouwsels, de z.g. "tholoi". Ongeveer gelijktijdig (ca. 5000 v.Chr.) treffen we in Midden-Mesopotamië het Samarra-aardewerk aan, dat tot in Oost-Mesopotamië terug gevonden is. Hierna komt de Ubaid-periode. Het aardewerk is nog steeds handgemaakt maar met grotere patronen beschilderd. In deze periode verschijnen de eerste tempels en is er een eerste aanzet tot stedenbouw.

In de loop van het vierde millennium v.Chr. werd Zuid-Mesopotamië steeds dichter bevolkt. Dit was o.a. het gevolg van het afnemen van het waterpeil van de Perzische Golf waardoor grote gebieden droog vielen. De grond is zeer vruchtbaar door de jaarlijkse overstromingen van de Eufraat en de Tigris, maar het regime van die rivieren was nadelig voor akkerbouw doordat de overstromingen kwamen als de gewassen aan het rijpen waren. Kunstmatige bevloeiïng bleek noodzakelijk. Vooreerst was het nog voldoende om de oeverwallen van de vele rivierarmen door te steken om de aangrenzende velden te bevloeien.

Uruk- en Jemdet Nasr-perioden (ca. *3400-2900 v.Chr.*)
Dit is de situatie rond 3400 v.Chr., wanneer wij spreken van het begin van de stedelijke beschaving van Mesopotamië, met als belangrijkste centrum Uruk. Terzelfdertijd ontstaan de eerste geschreven teksten. In onze optiek is dan de prehistorie afgesloten en de geschiedenis begonnen. Uit latere teksten maken we op dat de bevolking het land Sumer noemt.

De nederzettingen zijn nu uitgegroeid van dorpen tot een aantal stadstaten met alle ekonomische en politieke bedrijvigheden, die zich in een maatschappij, ingedeeld in klassen en beroepen, voordoen. Wat eerst gemeenschapseigendom was, zoals bebouwingsgrond, komt nu toe aan de staat. In de verschillende stadstaten bevonden zich grote tempelkomplexen met monumentale heiligdommen, werkplaatsen, opslagruimten en woonhuizen. De tempel was een middelpunt van het ekonomisch, kultureel en politiek leven. De positie van een in onze ogen 'wereldlijke' macht is voor deze periode nog onduidelijk.

Vroeg-dynastieke periode (ca. *2900-2330 v.Chr.*)
Wij komen nu in het derde millennium v.Chr. Naarmate de waterstand zakte moest een enorm net van kanalen en kanaaltjes over Zuid-Mesopotamië worden gelegd, die alle hun water betrokken van de twee grote rivieren en hun zijarmen. De aanleg en het onderhoud van dit irrigatiesysteem eisten een straffe organisatie en gezamenlijke arbeid. De gemeenschappen in de nederzettingen, welke steeds groter

werden, hadden leiders nodig. Deze leiders eigenden zich erfelijke privileges toe in een hiërarchisch systeem dat hen van het gewone volk onderscheidde. Zo ontstonden de eerste koningsdynastieën. In tijden van wapengekletter tussen twee naburige steden was deze zelfde koning legeraanvoerder. De voornaamste steden naast Uruk waren Eridu, Lagasj, Umma, Sippar, Ur en de "heilige stad" Nippur. Deze steden waren van tijd tot tijd met elkaar in oorlog, waarbij het vooral ging om water en grond. Steden betwistten elkaar het water dat moest vloeien naar de eigen irrigatiekanaaltjes. De beroemde "Gierenstèle", nu in het Louvre en opgericht door koning Eannatum van Lagasj, herinnert aan zijn overwinning op de stad Umma. De grens van het gebied van Lagasj kon verlegd worden ten nadele van Umma, waardoor Lagasj een rijkere watervoorziening verkreeg.

Akkad-periode (ca. *2330-2180 v.Chr.*)
Al tijdens de Vroeg-dynastieke periode woonden semitische stammen in het gebied van het latere Babylon in Midden-Mesopotamië. Een lid van zo'n stam, Sargon genaamd en afkomstig uit Kisj, veroverde de politieke macht over heel Zuid-Mesopotamië. Hij noemde zich koning van Kisj en stichtte de hoofdstad Agade of Akkad, waarnaar zijn koninkrijk genoemd werd. Overigens is de stad Agade tot op heden niet gelokaliseerd; men denkt dat deze stad in de moerassen ten noordwesten van Kisj lag. De legende vertelt, dat Sargon als baby door zijn moeder in een biezen mandje in de rivier is gezet, daar werd gevonden door een tuinman en door hem werd grootgebracht. Nadat Sargon het zuiden onder zijn macht gebracht had, richtte hij zich op Syrië tot aan de Middellandse Zee. Het doel van deze veroveringstochten was kontrole te verkrijgen over de aanvoerwegen van het aan grondstoffen arme Zuid-Mesopotamië. Het rijk van Akkad kende zijn hoogtepunt onder de vierde koning van Akkad, Naramsin, voordat het onder de vijfde, Sjarkali-sjarri, zijn betekenis verloor door nieuw invallende bergvolkeren. De Akkadische koningen hadden absolute macht. Een door hen ingesteld, staand leger droeg daar zeker toe bij. Zij noemden zich "koning van de vier windstreken" en lieten zich vanaf Naramsin als een god vereren.

Ur III-periode (*2112-2004 v.Chr.*)
Een bergvolk uit het oosten, de Guteeërs, maakte een einde aan dit Akkadische koninkrijk. De oorspronkelijke bewoners van het zuiden, de Sumeriërs, grepen hun kans en herstelden, na een onrustige periode van ongeveer 50 jaar, hun onafhankelijkheid. Een heerser uit Ur, Urnammu, onderwierp de andere steden en maakte Zuid-Mesopotamië tot een vrij stabiele staat. Er kwamen hervormingen op bestuurlijk en ekonomisch gebied. De steeds verder gaande bodemverzilting maakte ontsluiting van nieuwe kultuurgrond noodzakelijk. Dit werd bereikt door een uitbreiding van het net van irrigatiekanalen. Er worden meer en grotere heiligdommen gebouwd. In deze periode ontstaan ook de hoge traptempels, die men *ziqqurrats* noemde. Zij ontwikkelen zich van een verhoogd terras tot enorme torens van wel zeven verdiepingen hoog. Het bouwmateriaal is in de zon

gedroogde of, langs de buitenkant, gebakken kleitichels. De cylinderzegels vertonen eigenlijk nog maar één thema: de presentatiescène. Een menselijke bidder wordt door zijn persoonlijke god ingeleid bij een hogere godheid. Tot het begin van deze periode (ook wel Neo-Sumerische periode genoemd) behoren de vele standbeelden van Gudea, de stadvorst van Lagasj, die zich veel heeft beziggehouden met het bouwen van tempels. De Neo-Sumerische machthebbers lieten zich, naar voorbeeld van hun Akkadische voorgangers, vergoddelijken. Onder andere hongersnoden, en het binnendringen van nieuwe semitische stammen, de Amorieten, maakten een einde aan deze Neo-Sumerische periode. Daarmee verdwenen de Sumeriërs voor altijd van het politieke toneel.

Oud- en Midden-Assyrische en -Babylonische perioden (*tweede millennium v.Chr.*)
Tot nu toe had het politieke zwaartepunt in Zuid-Mesopotamië gelegen. Noord-Mesopotamië, dat in de tweede helft van het derde millennium v.Chr. onder afwisselend Sumerische en Akkadische heerschappij had gestaan, werd aan het begin van het tweede millennium v.Chr. politiek onafhankelijk ten opzichte van het zuiden. Het oude cultuur- en handelscentrum Assur werd hoofdstad van het Oud-Assyrische rijk. De moeilijkheid, waar het zuiden mee te kampen had, nl. bodemvervuiling door zout, bestond hier niet. Regenlandbouw maakte een regelmatige oogst mogelijk en hongersnood kwam niet voor. Bovendien speelde Assur een aanzienlijke rol in het handelsverkeer. Dit blijkt uit het feit dat Assyrische kooplieden vanuit Assur talrijke handelskolonies stichtten tot ver in Anatolië, waarvan de vestiging bij de stad Kanesj, het tegenwoordige Kültepe, de bekendste voor ons is. Er zijn hier talrijke kleitabletten gevonden waaruit wij de intensieve handelskontakten kunnen aflezen. Textiel en tin werden vanuit Assyrië verhandeld tegen vooral zilver. De bekendste koning van dit Oud-Assyrische rijk was Sjamsji-Adad I (ca.1808-1776 v.Chr.). Hij was een oudere tijdgenoot van de grote Hammurabi van Babylon (1792-1750), die, nadat hij in Babylonië zijn politieke macht gevestigd had, een einde maakte aan het Oud-Assyrische rijk.

Hammurabi kwam in Zuid-Mesopotamië aan de macht twee eeuwen na de ineenstorting van de Ur III-dynastie. Die twee eeuwen lieten een afwisselende hegemonie zien van de steden Isin en Larsa. In deze tijd kwam het tot dan toe onbeduidende Babylon tot bloei. Dit ging gepaard met het toestaan van partikuliere ekonomische aktiviteiten naast die van de staat en het uitgeven van land tegen de verplichting militaire dienst te verrichten. De Amoriet Sumu-abum (1894-1881 v.Chr.) was de stichter van de eerste dynastie van Babylon. Rond 1760 wist Hammurabi de Mesopotamische stadstaten weer tot één rijk te verenigen met inbegrip van Assur aan de Midden-Tigris en Mari aan de Midden-Eufraat. Hammurabi is vooral beroemd om zijn codex, een wetboek, ingegrift in een groot blok zwart dioriet, dat 282 wettelijke bepalingen bevat. De eerste dynastie van Babylon zou verdwijnen na een aanval van de Hettitische koning Mursilis I, die de stad Babylon in 1595 v.Chr. innam en plunderde. Degenen die hiervan profiteerden waren de Kassieten. Waar zij oorspronkelijk vandaan kwamen is nog niet duidelijk.

Zij duiken voor het eerst op aan de Midden-Eufraat, maar blijken later in West-Iran thuis te zijn. Deze Kassieten vestigden zich in Babylon en stichtten er hun eigen dynastie, die tot 1150 v.Chr. de macht wist te behouden. Zij pasten zich aan de inheemse Mesopotamische cultuur en taal aan en bouwden o.a. de enorme *ziqqurrat* van Dur-Kurigalzu. Het meest typerend voor deze periode zijn de *kudurru's* of grensstenen, die ertoe dienden om landschenkingen vast te leggen. De emblemen der goden die deze schenkingen moesten bekrachtigen werden in reliëf op deze stèle-achtige stenen afgebeeld. Terwijl in het zuiden de Kassieten heersten, was het noorden bevolkt door Hurritisch sprekende elementen, welke een staat vormden die Mitanni of Hanigalbat heette. In het staatsapparaat speelden, voor het eerst in Mesopotamië, nu ook Indoeuropese elementen een (kleine, vooralsnog onduidelijke) rol. De hoofdstad, Wassukanni, die in Noord-Syrië of Zuid-Turkije gelegen moet zijn, is tot nu toe nog niet gevonden. Dit Mitanni-rijk strekte zich van ca. 1500-1350 v.Chr. uit van Oost-Irak (Nuzi) tot aan Alalach bij de Middellandse Zee. Uit de Amarna-correspondentie blijkt dat de politieke macht van Mitanni groot was en vergeleken kan worden met die van de Hettieten en de Egyptenaren. Maar ook aan dit rijk komt een einde. Door interne verzwakking en bedreiging van buiten af, m.n. van de kant van de Hettieten, profiteert een van de vazallen, Assyrië, van de gelegenheid en bevecht zijn onafhankelijkheid. Koning Assur-uballit I (1363-1328 v.Chr.) vestigt het Midden-Assyrische koninkrijk. De Assyriërs voeren een expansie-politiek, vooral naar het westen, om de handelswegen onder kontrole te krijgen. Eerst wordt de Eufraat bereikt, dan onder Tiglatpileser I (1114-1076 v.Chr.) de Middellandse Zee.

Nieuw-Assyrische en -Babylonische perioden *(eerste millennium v.Chr.)*
Vooral Syrië werd aan het begin van het eerste millennium v.Chr. bezocht door golven Arameeërs. Dezen vestigden stadsstaatjes, wier onafhankelijkheid de Assyrische expansie op den duur in de weg stond. De buitenlandse politiek van de Assyriërs werd er een van militaire dominantie. Steden werden veroverd en meestal geplunderd, de bevolking gedeporteerd naar Assyrië of andere verafgelegen gebieden; er werd een Assyrisch gouverneur aangesteld en de stad werd verplicht jaarlijks hoge tributen aan de overwinnaars af te dragen. Het deporteren van de bevolking van overwonnen steden had tot doel opstanden te voorkomen.

Assurnasirpal II (883-859 v.Chr.) en Salmanassar III (858-824 v.Chr.) pasten deze strategie toe in Syrië, zonder overigens al over te gaan tot het deporteren van de bevolking. Maar Tiglatpileser III (744-727) probeerde het "Syrische probleem" — de onafhankelijkheid van de Syrische stadstaatjes — met geweld op te lossen. In 740 v.Chr. viel Arpad en in 732 v.Chr. Damascus en daarmee was de verovering van Syrië een feit. Tiglatpileser organiseerde een provincie-systeem en deporteerde de overwonnen bevolking. Zijn opvolger Sargon II (721-705 v.Chr.) had af te rekenen met vele vijanden: in het noorden het sterke Urartu, in het oosten Elam en in het westen een door Egypte ondersteunde coalitie. Ook Babylon was hem een voortdurende bron van ergernis. Hij liet zijn zoon Sanherib huwen met een

Babylonische prinses om Babylon meer aan zich te binden. Het Assyrische rijk was aan het toppunt van zijn macht gekomen.

Sanherib (704-681 v.Chr.) volgde zijn vader op, maar de rust zou niet lang duren. Het bestaan van Assyrië was onlosmakelijk verbonden met zijn bufferstaten. De oude vijanden Egypte, Urartu en Elam staken de kop weer op. In het lastige Babylon benoemde Sanherib zijn kroonprins tot gouverneur. Tijdens hernieuwde schermutselingen kwam deze om. Sanherib verwoestte Babylon in 689 v. Chr.

Aan het einde van zijn regering kwamen de bevrijdingsbewegingen toch weer in actie: Sanherib werd vermoord (681 v.Chr). Een van zijn zonen, Esarhaddon (680-669 v.Chr.), greep nu de macht. Babylon werd herbouwd en Sjamasj sjum Ukin als koning ingezet. Esarhaddon voerde vele veldtochten rondom Assyrië. Hij probeerde zelfs Egypte te veroveren, wat hem in 671 v.Chr. na de bestorming van Memphis lukte. Maar in 669 v.Chr. stierf hij onverwachts.

De laatste grote bloeiperiode van Assyrië kwam onder Esarhaddon's zoon en opvolger Assurbanipal (668-627 v.Chr.). Hij continueerde de Assyrische hegemonie over Egypte en wist zelfs Elam te verslaan en de hoofdstad Susa te veroveren. In Babylon, Zuid-Mesopotamië en Syrië heerste rust. Maar Assyrië was over zijn hoogtepunt heen. Onder Assurbanipal's opvolger werd Babylon weer zelfstandig. Nieuw gevaar kwam thans uit het oosten. De Meden, die een staat gevormd hadden, bedreigden nu de Assyriërs. En nadat Meden en Babyloniërs zich verbonden hadden, veroverden zij in 614 v.Chr. Assur en tenslotte in 612 v.Chr. Ninive, dat volledig verwoest werd.

In 625 v.Chr. was de Chaldeeër Nabopolassar in Babylon op de troon gekomen en vestigde een dynastie. Met de verwoesting van Ninive en de coalitie met de Meden begon een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van Mesopotamië. De Meden zagen voortaan de Tigris als hun westgrens, de Babyloniërs overheersten Mesopotamië. Om de macht in Syrië te verzekeren werd in 605 v.Chr. Karkemisj veroverd. Deze veldtocht werd geleid door de kroonprins. Deze kwam in 604 v.Chr. als Nebukadnesar II (604-562 v.Chr.) op de troon van Babylon. Tijdens zijn regering bereikte Babylon zijn hoogste en tevens laatste bloeiperiode. Meerdere malen trok Nebukadnesar II op tegen Syrië en hij kwam steeds met buit overladen terug. Vermeldenswaard is de veldtocht tegen Jeruzalem in 597 v.Chr., die eindigde met de deportatie van de Joden naar Babylon. Een tweede opstand van de Joden werd in 586 v.Chr. neergeslagen met de volledige verwoesting van Jeruzalem. Krachtmetingen met Egypte werden met wisselend succes bekroond. Het zeer rijke Tyrus aan de Phoenicische kust werd dertien jaar lang belegerd en zorgde tenslotte voor rijke buit. Na Nebukadnesar II regeerden zijn opvolgers slechts korte tijd.

In 555 v.Chr. kwam Nabonidus (555-539 v.Chr.), gesteund door de priesters van de maangod Sin, op de troon. De oppositie in Babylon won steeds meer aan invloed en verzwakte het rijk. Dit maakte de weg vrij voor de in het oosten nieuw ontstane macht van de Perzen. In 539 v.Chr. trok Cyrus II, de Achaemenide, zegevierend Babylon binnen en lijfde Mesopotamië in bij zijn Perzische rijk. Mesopotamië had voor altijd zijn autonomie verloren.

Afb. 14a

Afb. 14b-c

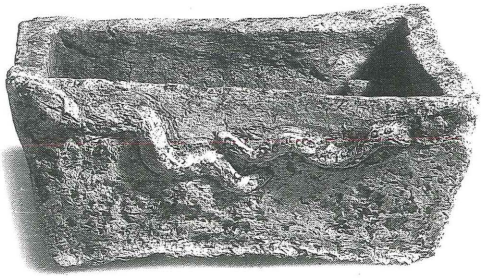

Tussen de stadstaten in Zuid-Mesopotamië zijn heel wat oorlogjes uitgevochten in de Vroeg-dynastieke periode. Veelal ging het om de kontrole van de watertoevoer ter irrigatie van de bouwgrond. Uitgebreide teksten, o.a. op overwinningsstèles geven ons hierover uitsluitsel. Op de zg. "Gierenstèle" (tegenwoordig in het Louvre) zien we Eannatum van Lagasj aan het hoofd van zijn troepen optrekken tegen de stad Umma. Het leger is bewapend met lansen. Het materiaal hiervoor was brons. Vuurstenen wapens, zoals pijlpunten, harpoenen enz., zullen waarschijnlijk alleen nog voor de jacht gebruikt zijn. Hoewel we mogen veronderstellen dat knotskoppen in vroegere perioden zeker als wapen in de strijd werden gehanteerd, hebben de knotskoppen van nr. 10 (**afb. 13**) meer symbolische waarde. Zij zijn uitgevoerd in dure steensoorten (zoals marmer), gepolijst en soms in reliëf uitgevoerd, deze laatste naar analogie van bronzen prototypen. De vier linker (lichtgekleurde) zijn afkomstig uit de Vroeg-dynastieke tempel van Tell Agrab, gelegen aan de Diyala, een zijrivier van de Tigris (ca. 2800-2700 v.Chr.). Mogelijk zijn zij als wijgeschenk aan de godheid aangeboden. De zwarte knotskop (inv.nr. 1802) is afkomstig uit de kunsthandel in Bagdad. Door zijn vorm kunnen wij hem dateren in de Ur III-periode (2117-2004 v.Chr.; de plaats van herkomst is volgens de verkoper het Diyala-gebied).

In West-Azië zijn altijd veel boot-, huis- en tempelmodellen vervaardigd. Het materiaal hiervoor is gewoonlijk gebakken klei. Ons museum bezit een rechthoekig model (nr. 12, **afb. 14**) met aan de lange zijden een applicatie van slangen; hun lichamen zijn versierd met ingeprikte gaatjes, die hun schubben moeten verbeelden. De slang is een

symbool van de god Ningizzida, een verschijningsvorm van de god Abu, die in het Diyala-gebied vereerd werd, vooral in de tempel van Esjnunna (het huidige Tell Asmar). De slang is over het algemeen een geliefd motief in de latere Vroeg-dynastieke periode (ca. 2500 v.Chr.). Hij wordt geappliqueerd afgebeeld op aardewerk om dit tegen aanraking door onbevoegden te beschermen.

Binnenin ons model is een klein platform aan een van de korte zijden. Van dit platform leidt een trapje naar beneden. Op ongeveer een derde van het vloeroppervlak vanaf dit platform wordt de vloer verdeeld door een dwarsbalk, die zeer laag is geplaatst maar nog net niet op de grond. Alle details, zoals de slangen, het platform, het trapje en de dwarsbalk lijken te wijzen op een religieuze betekenis. Het trapje en de verdeling van het vloeroppervlak suggereren een tempel met zijn ingang en een besloten heiligdommetje. Het trapje maakte het mogelijk het godenbeeld te naderen dat op het platform stond.

Handel is altijd belangrijk geweest voor het grondstofarme Zuid-Mesopotamië. Naast ruilhandel bestond er al aan het einde van het derde millennium v.Chr. een intensieve "geld"-handel. Er zijn eindeloos veel kontrakten bewaard gebleven waarin "geld" werd geleend voor alle mogelijke agrarische en handelsdoeleinden.

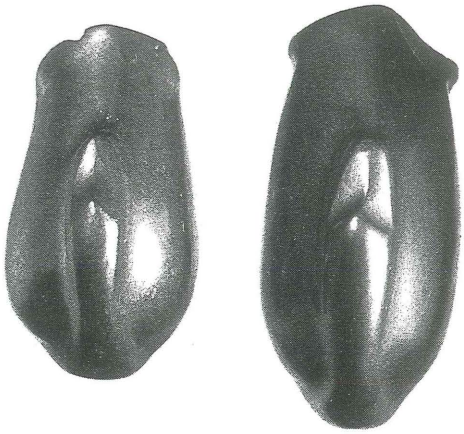

Afb. 15

Afb, 17a

Afb. 16

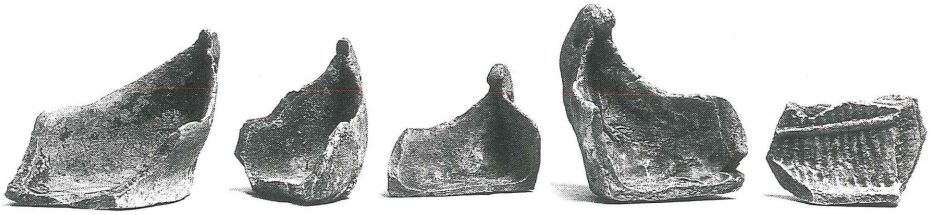

Afb. 17b-c

In de Sumerische periode was gerst nog het belangrijkste ruil/betaalmiddel geweest. In het tweede millennium v.Chr. werd zilver de standaard: 1 sikkel zilver = 8,33 gram. Omdat er niet geijkt werd verschilt het gewicht nog wel eens, maar wanneer wij een gewicht in handen hebben tussen de 8 en 9 gram, kunnen we aannemen dat een sikkel bedoeld is. Zilver betekende dus geld, maar het circuleerde nog niet in de vorm van munten; dat zou pas veel later worden uitgevonden in Lydië. Daarom gebruikte men bij iedere handelstransaktie gewichten, tenzij een staaf, ring of stukjes afgemeten zilver voorhanden waren. De gewichtjes in ons museum zijn allen gemaakt van hematiet. Dit is een harde steensoort, ook veel gebruikt voor cylinderzegels. Er zijn vier min of meer cylindervormige gewichtjes en twee in de vorm van een eend (nr. 14, **afb. 15**). De hals is naar achteren gebogen en de kop en de snavel liggen op de rug. De grootste eend weegt 5,9 gr. (inv. nr. 1768). De kleinste weegt 4,2 gr. Het gewicht van deze laatste is dus gelijk aan dat van een halve sikkel zilver. De grootste cylinder (inv. nr. 1777) weegt 16,6 gr. = 2 sikkel zilver.

De rivieren waren de belangrijkste verkeersaders in Zuid-Mesopotamië. Boten waren dus onontbeerlijk. Uit Isjtsjali, ook gelegen in het Diyalagebied, komen verschillende fragmenten van bootmodellen (nr. 11, **afb. 16**). Deze modellen (ca.1800 v.Chr.) moet men waarschijnlijk ook zien als wijgeschenk aan een godheid, geplaatst in een tempel. Een van de fragmenten heeft een doorboorde voor- of achterplecht, vermoedelijk met het doel opgehangen te worden.

Kleine terracotta vrouwenbeeldjes (in veel mindere mate mannenbeeldjes) zijn al bekend sinds het Neolithicum

(ca. 6500 v.Chr.). Betreffende de vele vrouwenfiguurtjes is nog steeds een diskussie aan de gang over hun kulturele funktie en betekenis. Er bestaan vele theorieën en suggesties in de literatuur, zoals daar zijn:

- de naakte vrouw is de liefdesgodin (vgl. Venus), wier cultus dan zal blijven bestaan tot aan het Christendom.
- zij is de leven-verwekkende moeder als de personificatie van de vruchtbaarheid.
- zij is de moeder aarde, "uit wier boezem het graan ontspringt".
- het zijn afbeeldingen van de godin van moederschap of geboorte.
- het zijn puur menselijke figuurtjes.

Dit leidt tot de conclusie dat sommige beeldjes godinnen, andere stervelingen zouden voorstellen en voor allerlei doeleinden ingezet konden worden.

Nrs. 1-3 (**afb. 17**) geven een voorbeeld van figuurtjes, die op stilistische gronden gedateerd moeten worden in de eerste helft van het tweede millennium v.Chr. Nr. 8 (**afb. 18**) is eveneens te dateren in dezelfde periode; het is echter op grond van stilistische kenmerken te herkennen als afkomstig uit het Syrische kultuurgebied.

Een andere techniek om figuren in klei uit te beelden is om ze in een mal te drukken. Het voordeel hiervan is dat de mal meerdere keren gebruikt kan worden en zo kan er massaproduktie ontstaan. Deze zg. plakettes kunnen ook verschillende menselijke aktiviteiten verbeelden. Nrs. 5-6 (**afb. 19**) kunnen allen ongeveer gelijktijdig gedateerd worden (ca. 2000 v.Chr.). Allereerst zien we een lierspeler. Zijn hoofdbedekking bestaat uit een ronde muts (of een rond gefriseerd kapsel). Hij heeft een korte, in een punt uitlopende baard. Een medaillon hangt aan zijn hals en zijn bovenlichaam is naakt.

Afb. 17d-e

Afb. 18

Afb. 19a

Afb. 19b

Onder zijn linkerarm houdt hij een rechthoekige klankkast; zijn rechterhand tokkelt de snaren met een plectrum.

De volgende plakette toont een gewapende dans uitgevoerd door twee mannen. Een cylindrische, gecanneleerde hoofdtooi bedekt hun naar elkaar toegewende hoofden. Hun baarden zijn langer dan die van de lierspeler; hun bovenlichamen zijn ontbloot, maar zij dragen rokken die in de taille door een brede ceintuur bij elkaar worden gehouden. De handeling van beide is geheel symmetrisch en antithetisch. In beide handen van ieder bevinden zich wapens, waarvan één duidelijk een soort boemerang is. Wellicht moeten we bij zulke dansvoorstellingen veronderstellen dat er een rituele handeling wordt uitgevoerd.

De laatste plakette (nr. 6, **afb. 19c**) is een erotische scène. Terwijl de vrouw bier drinkt met een rietje, neemt de man haar van achteren. Rietjes waren noodzakelijk teneinde aangenaam te kunnen drinken: bovenop het bier dreven nog de resten van de gerstekorrels. De combinatie van bierdrinken en sexualiteit wordt vaker aangetroffen.

Zowel in Assur als Nimrud zijn kleiplakettes van kwaad-afwerende halfgoden teruggevonden die in bakstenen kistjes waren geplaatst. Onze plakettes van dit soort (nr. 4, **afb. 20**) komen uit Assur en kunnen gedateerd worden ca. 700 v.Chr. De twee buitenste zijn zg. *apkallu's*, de middelste een zg. *lachmu* (voorheen "zeslokkige held"): apotropaeïsche afbeeldingen, in serie gemaakt, waarvan het te gebruiken aantal ritueel was vastgelegd. De bakstenen kistjes werden onder de grond of drempels van Neo-Assyrische gebouwen begraven. Het museum bezit o.a. de zg. "visman" (de rechter plakette): een bebaard persoon, gekleed in een visse-

huid. Over zijn hoofd is een "vissekap" getrokken. Zijn rechterarm is gebogen; zijn linkerhand houdt een emmertje vast. De linker plakette (**afb. 20b**) toont een combinatie van een roofvogelkop (adelaarskop) en een menselijk lichaam met vleugels. De figuur staat rechtop met zijn profiel naar rechts. De adelaarskop heeft een kam. Het menselijk lichaam is gewikkeld in een kleed dat bijeengehouden wordt door een brede ceintuur waarvan de uiteinden in kwasten naar beneden hangen. Deze vallen tussen de benen. Zijn linkerhand houdt een driekantige hak vast. Tussen beide laatsten staat de *lachmu*, ditmaal frontaal gezien. Zijn kleding is vrijwel dezelfde als die van de adelaarmens. Ook hij heeft de driehoekige hak in zijn rechterhand. Op zijn rechterzijde, beginnend vanaf zijn schouder van boven naar beneden is een tekst geschreven.

Deze luidt:
"Ga naar buiten, bewaker van het slechte; kom binnen, bewaker van het goede".

(B.I.W.R.)

Afb. 19c

Afb. 20a-c

3. Syrië

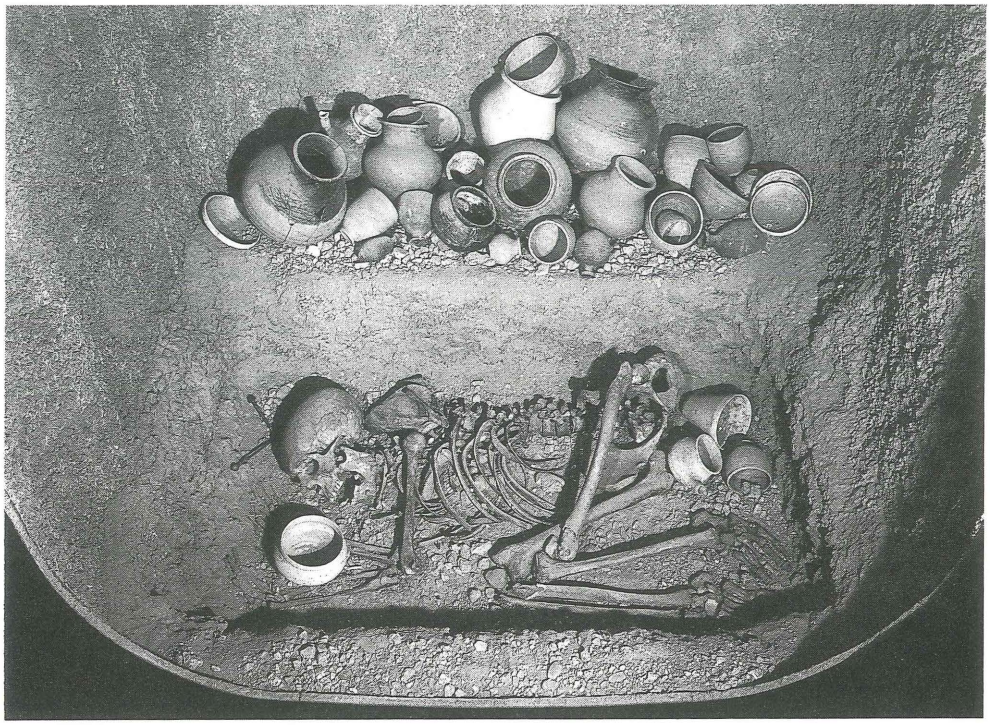

Afb. 32

In geografisch opzicht laat Syrië een veelheid aan verschillende landschappen zien: de Mediterrane kustvlakte, het regenlandbouwgebied dat zich van Midden-Syrië tot Noordoost-Syrië uitstrekt en in het zuiden het basaltlandschap. Al deze min of meer vruchtbare gebieden liggen als een "halve maan" rond de Syrische steppe en woestijn.

De ontwikkeling van Syrië is sterk bepaald door zijn ligging. Ingekapseld tussen Anatolië, Mesopotamië en Egypte is het door de eeuwen heen een begeerd gebied geweest voor de grootmachten die erop uit waren om invloed te verkrijgen en de handelsroutes veilig te stellen. Door zijn ligging aan de Middellandse Zee nam Syrië voor de handel een sleutelpositie in.

De Neolithische revolutie verliep in grote trekken op een zelfde wijze als in Mesopotamië. Rond 8000 v.Chr. gaan de jagers en verzamelaars zich geleidelijk aan

vestigen in permanente nederzettingen. De oudste nederzettingen (Mureybet; Tell Aswad bij Damascus) hebben gemeenschappelijke kenmerken. Tot ca. 7000 v.Chr. zijn de huizen rond, met een licht uitgediepte vloer en met uit ongebakken kleitichels opgetrokken muren; het dak bestaat uit twijgen en leem. In Mureybet vinden we de eerste vrouwelijke figurientjes uit klei. De zeer dikke heupen en benen, alsook de nadruk in uitbeelding op de geslachtsdelen leiden tot haar interpretatie als vruchtbaarheids- of moedergodin.

Rond 6000 v.Chr. vinden we in Bouqras, aan de Eufraat, een dorp van rechthoekige huizen met een weldoordachte plattegrond. In de huizen zijn beschilderingen aangetroffen en naast stenen vaatwerk ook aardewerk dat tot het vroegste in Syrië behoort. Recent onderzoek onderstreept het belang van de Halaf- en Ubaid-perioden in Syrië, die samen het tijdvak ca. 5500-3600 v. Chr. bestreken.

Aan het eind van het 4e millennium v.Chr. ontstaan aan de bovenloop van de Eufraat nederzettingen waar de invloed van Mesopotamië duidelijk zichtbaar is. Plaatsen zoals Habuba Kabira, Tell Qannas en Jebel Aruda komen in architektuur, aardewerk en kunst overeen met de vroegste steden van Zuid-Mesopotamië, in het bijzonder met Uruk. De nederzettingen moeten vooral als handelsposten van belang zijn geweest en mogen misschien wel gezien worden als "kolonies". Zij zijn gebouwd op maagdelijke grond en bezitten het hele Uruk-repertoire. Het aardewerk wordt thans niet meer beschilderd en wordt op de snelle schijf gedraaid, met uitzondering van handgemaakte kommen met schuin afgesneden rand, wier functie nog niet geheel duidelijk is, maar die in groten getale gevonden worden. De tempels op Tell Qannas en Jebel Aruda hebben getrapte nissen. Kleitabletten met getaltekens en zegelafrollingen zijn geheel in dezelfde stijl als die van Uruk.

Deze nederzettingen schijnen in Syrië op zichzelf te staan. In Tell Hammam et-Turkman aan de Balich is een gebouw met getrapte nissen opgegraven, maar hier ontbreekt tot nu toe het "Uruk" aardewerk-repertoire. In Tell Brak, gelegen aan een zijrivier van de Habur, bevindt zich de "oogtempel", die gelijkenis vertoont met de Uruk-tempels maar een minder harmonieus plan heeft; daar is wel enig Uruk-aardewerk gevonden, naast meer locale tradities.

Evenals in Mesopotamië, is ook in Syrië de opkomst van stadstaten te zien. Deze stadstaten bestaan uit een centrum waaromheen een aantal kleinere oorden, die ekonomisch en militair afhankelijk zijn van de stad, gegroepeerd zijn.

Een van de meest belangrijke van zulke steden is Ebla. In een tekst uit een daar opgegraven archief lijkt er sprake te zijn van een expeditie uit Ebla tegen de koning van Mari en Assur met als gevolg machtsuitbreiding van Ebla in Noord-Mesopotamië, in de eerste plaats ekonomisch. De handelswegen van oost naar west liepen gedeeltelijk langs Ebla. Aan de bloeitijd kwam een einde toen Naramsin, koning van Akkad, Ebla ca. 2250 v.Chr. verwoestte. Pas in het 2e millennium v.Chr. zou er een tweede bloeiperiode voor Ebla aanbreken.

De recente opgravingen van Ebla zijn belangrijk geweest omdat zij inzicht geven in de plaats, die Syrië in de loop van het 3e millennium v.Chr. ten opzichte van Mesopotamië innam. Men ging er vroeger vanuit dat Syrië een soort achterland van

Mesopotamië geweest was, dat geen eigen machtscentra en eigen kultuur bezat. De ontdekking van Ebla spreekt dit tegen. Paleis G te Ebla (ca. 2300 v.Chr.) had een eigen, Syrische architectuur, met door zuilen gedragen portieken langs twee zijden van de binnenplaats.

Een andere zeer invloedrijke stad van Syrië in het 3e millennium v.Chr. was het al genoemde Mari. Zijn bijzonder gunstige ligging aan de Eufraat tussen Syrië en Mesopotamië maakte het als handelsstad tot een voorpost van Mesopotamië. Een derde belangrijk handelscentrum was Byblos aan de kust. Deze havenstad stond in nauwe verbinding met Egypte.

Aan het begin van het 2e millennium v.Chr. treden de semitische Amorieten op; zij waren nomaden, die zich meester maakten van grotere en kleinere politieke agglomeraties, waar zij solide vorstendommetjes vestigen. Centra van zulke vorstendommen waren Mari, Ebla, Aleppo en Alalach. In de archieven van Mari kunnen we lezen hoe effektief zich de macht heeft gekonsolideerd.

Toch zou de rust niet lang duren. De aantrekkelijke positie van Mari droeg ertoe bij, dat er al spoedig schermutselingen ontstonden met het machtiger wordende Assyrië. De eigen dynastie van Mari was overigens geparenteerd aan families die iets later in Aleppo en Alalach blijken te heersen. Hoewel het vooralsnog onmogelijk is Aleppo op te graven, kunnen we een goede indruk krijgen van zijn macht door middel van de opgraving van de naburige stad Alalach. Het paleis en de archieven (ca. 1700 v.Chr.) geven inzicht in de toen geldende politieke en sociale strukturen. De koning van Aleppo had zijn broer op de troon gezet in Alalach. Deze bouwde een stadsmuur met poortgebouwen en een prestigieus paleis. De macht werd gecentraliseerd in de persoon van de koning. Er bestonden drie standen: slaven, horigen en vrije burgers. Naast een eigen Syrische vormgeving is Egyptische invloed, vooral in de glyptiek, prominent aanwezig.

Rond 1760 v.Chr. werd Mari ingenomen door Hammurabi van Babylon, waarna het zich niet meer hersteld heeft.

Al voor het begin van het 2e millennium v.Chr. waren de Hurrieten in Syrië en Noord-Mesopotamië aanwezig. Deze bevolkingsgroep vormde met de Indoeuropese Mitanni rond 1500 v.Chr. een staat. De hoofdstad van dit Mitanni-rijk was Wassukanni, dat evenwel tot nu toe nog niet gelokaliseerd is. Deze stad moet zich ergens in Noord-Syrië of vlak daarbuiten bevinden. Deze Mitanni-staat nam al spoedig een machtspositie in op een vergelijkbaar niveau met die van de Kassieten in Babylonië, met die van Egypte en met de intussen zeer sterke positie van de Hettieten in Anatolië. Al deze grootmachten waren vooral ekonomisch geinteresseerd in Syrië. Het was voor hen een zeer belangrijk gebied door de samenkomst van verschillende handelsroutes en door de graanproduktie. In de Levant bleven de kleine vorstendommetjes wel onafhankelijk maar stonden onder grote invloed van de verschillende grootmachten, wat vaak een botsing tot gevolg had. De zg. "Amarna-brieven", genoemd naar de vindplaats Tell el-Amarna in Midden-Egypte, geven een goed inzicht in het diplomatieke steekspel tussen de grootmachten en hun wisselende invloed in de verschillende vorstendommetjes. In de 15e eeuw

v.Chr. stonden Mitanni en Egypte tegenover elkaar. Deze staten sloten echter later een verbond tegen de naar Noord-Syrië oprukkende Hettieten. Tenslotte konden de Hettieten het door voortdurende oorlogen en dynastieke moeilijkheden verzwakte Mitanni-rijk aan zich binden. Dit gebeurde na de dood van koning Tusjratta (ca. 1355 v.Chr.) toen er binnen de koninklijke familie een strijd ontbrandde over de opvolging. Mitanni werd een van de Hettieten afhankelijke bufferstaat tegen de in politiek en militair opzicht steeds sterker wordende Assyriërs.

Hierdoor stond de weg voor de Hettieten naar Syrië open en kwamen zij oog in oog te staan met de Egyptenaren. Het kwam tot schermutselingen met als hoogtepunt de slag bij Qadesj (1286 v.Chr.) tussen Ramses II van Egypte en Muwatallis van de Hettieten. Deze, waarschijnlijk onbesliste, slag leidde tot een vredesverdrag waarbij de grenzen van beider invloedssferen werden vastgelegd. Syrië was opgedeeld.

Ondanks de talrijke militaire akties, wisselende machtsinvloeden en de betaling van tribuut wisten de verschillende stadvorsten zo te manoeuvreren dat zij een bepaalde vrijheid in ekonomisch opzicht behielden. Vooral de kuststeden maakten in deze zg. Late Bronstijd een periode van bloei door. Ugarit is een goed voorbeeld. In de kunst komt het internationale karakter van deze stad tot uiting. Ivoorsnijden bereikt een grote hoogte. Het zijn vooral inlegstukken ter verfraaiing van (houten) meubelen; maar ook kammen, doosjes, enz. Oorspronkelijk Egyptische en Syrische motieven versmelten in de afbeeldingen tot een aantrekkelijke kombinatie. De belangrijkste Egyptische motieven zijn de "Hathorkop", de gevleugelde zonneschijf en de sfinx. In de graven is veel Myceens aardewerk gevonden.

In de 12e eeuw v.Chr. traden in Anatolië, West-Syrië/Palestina en Egypte, kortom in het gehele oostelijk bekken van de Middellandse Zee grote veranderingen op. Talrijke volkeren raakten op drift. Deze vernietigden vele staten en steden. Egypte heeft twee aanvallen over zee van deze zg. "Zeevolkeren" kunnen afslaan. Maar het Hettietenrijk in Anatolië hield op als zodanig te bestaan (ca. 1180 v.Chr.). Aan de Syrische en Palestijnse kust werden talloze steden, waaronder Alalach en Ugarit, platgebrand. In Palestina vestigden zich de Filistijnen (vandaar de naam Palestina).

Nadat de rust was weergekeerd kwamen de kuststeden Sidon, Tyrus en Byblos tot bloei, ieder met een eigen soevereiniteit. Dit werd het begin van wat niet veel later het machtige handelsimperium en de thuisbasis van de Foeniciërs zou worden.

In Syrië zelf werden, vooral in het noorden, "Neo-Hettitische" stadstaten gevestigd, die in zekere zin de kultuur van de Hettieten voortzetten, maar weinig politieke macht buiten hun beperkte regio bezaten. Ditzelfde gold voor de Aramese vorstendommetjes, waarvan Damascus en Hama de belangrijkste waren.

Omstreeks 875 v.Chr. nam een nieuwe periode in de geschiedenis van Syrië een aanvang. De Neo-Hettitische en Aramese vorstendommetjes kregen te lijden van de expansiedrift van de Assyriërs. Niet zonder slag of stoot veroverden de Assyriërs deze steden. Maar de tegenwerking van de overwonnen bevolking leidde tot het

opleggen van zeer hoge tributen. Andere steden onderwierpen zich in schijn aan de hegemonie van de Assyriërs. Vooral de Foenicische kuststeden deden dit, waardoor zij redelijk ongeschonden uit de strijd kwamen en in welvaart konden doorleven.

In de eerste helft van de 8e eeuw v.Chr. heerste er een betrekkelijke rust in Syrië, mede veroorzaakt door de instabiliteit in Assyrië zelf. De Syrische steden bloeiden weer op. Dit is in zekere zin ook weer te danken aan de Assyriërs, die de steden wel onder hun heerschappij brachten, maar de innerlijke struktuur niet aantastten. Het grote doel van de Assyriërs was immers — zoals altijd in dit gebied — de kontrole over de handelswegen naar de Middellandse Zee. Een niet onbelangrijk nevendoel waren de tribuutbetalingen.

Veel veranderde tijdens Tiglatpileser III (744-727 v.Chr.). Hij herstelde de ekonomische en militaire macht in Assyrië zelf en in de "provincie" Syrië. Vanaf het begin van zijn regering ondernam hij veroveringstochten. Tussen 743 en 738 v.Chr. vernietigde hij een Syrisch-Urartese koalitie; van 734-732 v.Chr. veroverde hij Damascus en Palestina.

Tiglatpileser leidde een nieuwe politiek in ten aanzien van de bezette gebieden. Deze gebieden werden Assyrische provincies onder gezag van een Assyrische gouverneur, die rechtstreeks verantwoording verschuldigd was aan de Assyrische koning. De tributen werden verhoogd. Maar het meest in het oog lopende verschil met vroeger was de politiek van deportatie. Enorme overwonnen bevolkingsgroepen werden gedeporteerd naar de randgebieden van het rijk. Het doel hiervan was hen te ontwortelen uit hun natuurlijke omgeving, zodat de kans op een georganiseerde opstand nihil werd. Deze politiek van deportatie was onlosmakelijk verbonden met gruweldaden. Een neveneffekt van deze deportaties was de "arameïsering", oftewel de verspreiding van de Aramese taal over een groot gebied.

De situatie veranderde na de ineenstorting van het Assyrische rijk in 612 v.Chr. maar weinig. De overwinnaars waren de Meden en de Babyloniërs. In plaats van de Assyriërs waren het nu de Babyloniërs die tribuut eisten van de verschillende Syrische steden. Opstand en tegenstand werden hardhandig neergeslagen, waarbij vele steden vernietigd en bevolkingsgroepen gedeporteerd werden. Onder deze steden bevond zich Jeruzalem, dat in 597 v.Chr. werd ingenomen. De tempel werd verwoest en de koninklijke familie en de hoge ambtenaren werden naar Babylon gedeporteerd. Toen de bevolking tien jaar later weer in opstand kwam werd de stad met de grond gelijk gemaakt en de bevolking gedeporteerd.

De Neo-Babylonische staat werd in 539 v.Chr. op zijn beurt veroverd door de Perzen. Syrië werd dan al gauw ingelijfd in het Perzische rijk van de Achaemeniden, maar kon zich op beperkte schaal zelfstandig ontwikkelen op ekonomisch en kultureel gebied. Met de komst en de veroveringstochten van Alexander de Grote (333-332 v.Chr.) werd Syrië onderdeel van de Hellenistische wereld.

Deze vitrine toont voorwerpen uit Syrië, in het bijzonder uit Selenkahiye, van de Vroege Bronstijd IV (2400-1900 v.Chr.). Selenkahiye lag aan de bocht van de Eufraat in Noord-Centraal-Syrië, maar is nu verdwenen onder het water van het Tabqa stuwmeer.

De grote kollektie in het museum is te danken aan opgravingen van de Universiteit van Amsterdam o.l.v. Prof. Dr. M.N. van Loon in de jaren 1972-75. Deze opgravingen werden gedaan in het kader van een reddingsoperatie in het gebied waar later het stuwmeer zou komen. Hoewel tegenwoordig geen voorwerp Syrië meer mag verlaten, is het bij reddingsoperaties de gewoonte de vondsten te verdelen tussen de Syrische Oudheidkundige Dienst en het opgravingsteam; in dit geval van de Universiteit van Amsterdam.

De vitrine geeft een overzicht van de belangrijkste vondsten. Aan de achterwand wordt door middel van een hoogtelijnenkaart en isometrische tekeningen uitleg gegeven over het bewoningspatroon van deze nederzetting. Selenkahiye heeft niet lang bestaan: alleen gedurende de Vroeg Brons IV-periode. Het is op maagdelijke grond gebouwd in vijf bewoningslagen en is na deze periode, ca. 1900 v.Chr., verlaten en daarna nooit meer bewoond. De gevonden architektuur bestaat uit een stadsmuur met een hoekfort en huizen, dicht opeen gebouwd, langs een brede hoofdstraat. Een saillant detail zijn de boogvormige toogdeuren van de huizen.

In de vitrines is een ruime kollektie aardewerk te zien. De ongeschonden stukken komen meestal uit graven. Aardewerk heeft een zeer belangrijke funktie bij het dateren van een nederzetting. Het is materiaal dat niet vergaat, meestal in ruime mate aanwezig is

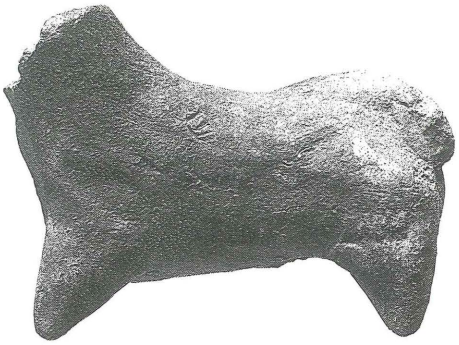

Afb. 21a-b

Afb. 22a

Afb. 22b

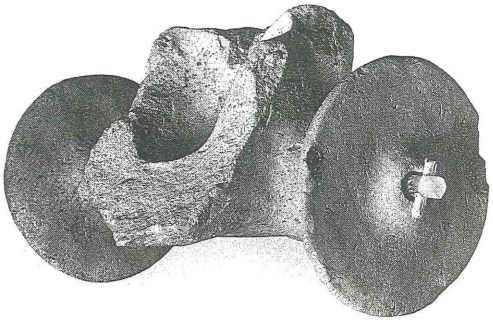

Afb. 22c

Afb. 23a

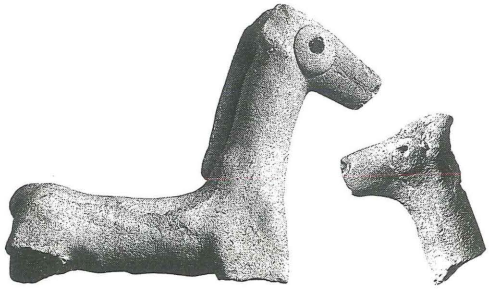

en door de uitgesproken en specifieke vormen en andere, technische, eigenschappen vrij gemakkelijk te plaatsen in een relatieve chronologie. Een absolute chronologie wordt bereikt door bijkomende vondsten, zoals bv. in een enkel geval een tekst, en door vergelijking met het aardewerk van andere gelijktijdige nederzettingen. Het Selenkahiye-aardewerk wordt gekarakteriseerd door zijn dunwandigheid, zijn vele schalen, schaaltjes en bekers en de zg. "theepotten" (niet aanwezig in vitrine 59, maar twee exemplaren zijn te zien in het schachtgraf in de gang (**afb. 32**). Kleine zwarte zalf- of olieflesjes zijn vaak hoog gepolijst. Karakteristiek zijn de vertikale randen van de schaaltjes en van de meeste bekers. De standvlakken worden gevormd door een ring. Het bord in vitrine 59a laat een aantal dierbeeldjes en wagenmodellen zien, alle van gebakken klei. Er zijn vooral veel stierfiguurtjes gevonden (nr. 1, **afb. 21**). De stier is in Syrië zeer belangrijk geweest. De stormgod (H)adad was het hoofd van het Syrische pantheon. In zijn wagen (vgl. bv.nr. 5, **afb. 22**), getrokken door stieren, reed hij over de wolken met de bliksem in zijn hand. Dierfiguurtjes uit klei waren al bekend uit prehistorische tijden. Het waren meestal gedomesticeerde kuddedieren, zoals bokken en rammen. Waarschijnlijk hadden zij een magische funktie ter bescherming en vermeerdering van de kudde. Een ander geliefd thema is de "offerdrager" (nr. 2). In dit geval gaat het om een menselijk persoon, die een dier draagt dat aan een godheid geofferd zal worden. Bokjes zijn altijd geliefde offerdieren geweest. Van de drie getoonde wagenmodellen (nr. 5, **afb. 22**) zijn er twee gegraveerd. De afbeelding is een architectuur-decoratie. De twee paarde- of ezelskoppen (nr. 6, **afb. 23**) hebben

Afb. 25a-c-b

Afb. 24

de voor deze periode karakteristieke doorboorde "pastilles", die de ogen aangeven (zie hiervoor ook de mensfiguurtjes). Ook op vaatwerk kwamen dierfiguren in reliëf voor. Nr. 8 laat een leeuwekop "en face" zien. Zijn manen zijn ingegraveerd. Nr. 9 en 10 zijn een handvat (?) en een "oor", respektievelijk stierekoppen en een schaap afbeeldend.

In de Vroege Bronstijd werden de menselijke kleifiguurtjes uitsluitend met de hand gemaakt (naderhand werden zij vaak uit een vorm gedrukt). Er zijn twee soorten te onderscheiden: het type met langgerekte, afgeplatte lichamen en het in het rond gemodelleerde type; beide dienen voor zowel mannen- als vrouwenfiguurtjes. In Selenkahiye is het eerste type rijkelijk vertegenwoordigd. Waarschijnlijk werd de klei op een horizontaal oppervlak gemodelleerd waarna het figuurtje rechtop werd gezet en de klei naar buiten toe werd uitgestreken, zodat een solide standvlak ontstond. Vervolgens werd het figuurtje "aangekleed" en versierd. Normaal werden deze versieringen, maar ook b.v. de ogen en de borsten, door middel van applicaties aangebracht, al of niet doorboord of ingegraveerd. Zo bestond er een hele reeks van mogelijk-

Afb. 27c-b-a

Afb. 26

heden om de details van een figuurtje te benadrukken. Over het algemeen is beschildering zeldzaam. De figuurtjes uit Selenkahiye worden bijna alle toegeschreven aan de twee laatste bewoningsfasen (2100-1900 v.Chr.); de meeste komen uit de woonhuizen, slechts enkele uit de graven.

Nr. 1 (**afb. 24**), op het bord in vitrine 59b, laat o.a. een vrouw zien die een dikke ketting om de hals heeft, waaroverheen haar lange haar valt. Haar handen ondersteunen haar borsten, die evenwel niet aangegeven zijn. Nr. 2 (**afb. 25**): deze groep vrouwenfiguurtjes toont verschillende haardrachten, van de zeer bewerkelijke chignon tot de uiterst eenvoudige paardestaart. Nr. 3 (**afb. 26**) is een goed voorbeeld van de standvlakken van deze platte figuurtjes. Het grootste is rijkelijk opgetuigd met een omvangrijk halssieraad en aan iedere pols een armband. Haar borsten bestaan uit geappliqueerde "pastilles" met doorboring (de tepel aangevend).

Afb. 28a-b-c

Een belangrijk onderscheid tussen mannen- en vrouwenfiguurtjes is de hoofdbedekking; een puntmuts is karakteristiek voor de man, zelfs al heeft hij kettingen om de hals. Deze mannenfiguurtjes (nr. 4, **afb. 27**) hebben stompvormige, korte armpjes die naar voren wijzen. In de discussie of al deze figuurtjes goden of stervelingen voorstellen kunnen we sommige van hen, door hun attribu(u)t(en), met zekerheid tot godheid bestempelen. In nr. 5 moeten we de maangod herkennen. Aan zowel de kop als op de torso zien we een maanhanger. Een albasten maanhanger laat de originele afmetingen zien. Rechts onder laat nr. 6, (**afb. 28**) drie gekroonde koppen zien. Opmerkelijk is de modellering van de meest linkse. Kaken en kin zijn met nadruk aangegeven.

Nrs.1-3 (aan het bord in vitrine 59c) zijn rolzegels met hun moderne afdrukken. De afbeeldingen zijn gemaakt in de graveertechniek. Nr. 4 laat een viertal weegschaalgewichten zien; drie ervan zijn gemaakt van hematiet, een van marmer. Nr. 5 is een randscherf van een albasten kom. De decoratie aan de rand bestaat uit cirkeltjes met een punt in het midden. Deze decoratievorm is een zeer veel voorkomende versiering op alle mogelijke materialen en voorwerpen, vooral in het midden van het 3e millennium v.Chr. Stenen mensbeelden (nrs. 6, 10 en 13) werden meestal uit kalksteen gemaakt. In de familiegraven in Selenkahiye bevonden zich evenveel stenen mensbeeldjes (nr. 10) als er mensen waren begraven. Het fragment (nr. 13) laat een gedeelte van een franjerok zien van een aanzienlijk groter beeld. Deze beelden met franjerokken stellen aanbidders voor en werden opgesteld in de tempel. De kop van een basalten strijdhamer (nr. 7) en de kalkstenen knotskop (nr. 8) waren in die periode waarschijnlijk geen wapens meer waarmee men ten strijde trok, maar een symbool en een teken van macht en aanzien. Waarschijnlijk werden zij ook als wijgeschenk in de

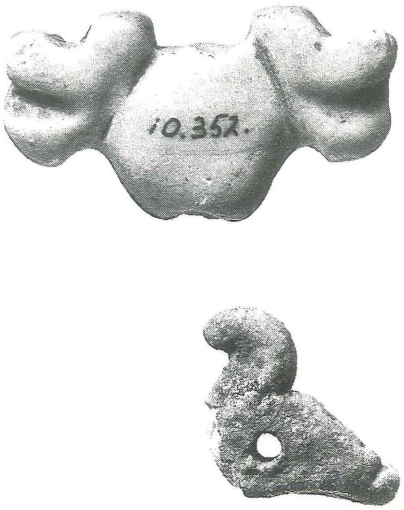

Afb. 29

tempel opgesteld. Onderaan zien we nog een benen priemfragment (nr. 11) en een uit originele delen gerekonstrueerde benen spinrokken met stenen wartel (vliegwieltje) (nr. 12).

Op het laatste bord in vitrine 59d wordt een overzicht gegeven van de metaalvondsten en snuisterijen, die vooral in de graven gevonden zijn. Zilveren voorwerpen vertegenwoordigden rijkdom. Een keuze uit verschillende vormen van zilveren kralen (nr. 1) geeft een idee van het repertoire. Een zeer geliefde vorm is de biconische, welke elders ook vaak in goud werd uitgevoerd. Kornalijnen kralen (nr. 2) vormen een gedeelte van een ketting. Nr. 3 is een gedeelte van een ketting van glaspasta kralen. Aan deze ketting hangt een schelp. Schelpen waren ook een geliefd materiaal. De meest gewilde kwamen van de Perzische Golf. Aan halskettingen hingen vaak hangers (zoals op nr. 3). Een kalkstenen hanger met twee ramskoppen en een glaspasta eend, nrs. 4-5, **afb. 29**, en bij nr. 3 de schelp, geven maar een zeer beperkt beeld van het mogelijke repertoire. Op bord twee was al de albasten maanhanger te zien. Vooral de eend, als kraal of hanger, is in het midden van het 3e millennium v.Chr. populair. Ook een bekend motief in deze periode is de spiraal (nr. 7, **afb. 30**); vier spiralen vormen een zilveren kraal. De zilveren rij ringen van nr. 10 is waarschijnlijk een gordelbeslag geweest. Dit zou ook het geval kunnen zijn met de twee parelmoeren schijven (nr. 9). Een kombinatie van materialen vormt de kraal nr. 8; een glaspasta kraal is aan twee zijden gevat in bronzen kapjes. Twee grote holle zilveren spiralen en een kleine loden spiraal (nr. 12) zijn haarversieringen met de funktie om strengen haar bij elkaar te houden. Van de drie bronzen armbanden (nr. 11) heeft de middelste aan de uiteinden gaatjes. Er ontbreekt dus een touwtje waardoor de armband vrij strak om de pols (of enkel ?) kon worden aangetrokken. Nr. 13 (**afb. 31**) en nr. 14 laten een keuze uit de bronzen kledingspelden zien in verschillende afmetingen. Op de tekening is te zien hoe zo'n speld in de kleding werd gestoken. De gedrapeerde kledingstukken van een vrouw werden door een paar kruislings gestoken spelden bij elkaar gehouden. Wanneer de vrouw in het bezit was van een cylinderzegel, werd dit aan de speld gehangen. Nr. 16 zijn bronzen dolken, waarvan bij één nog de nietjes te zien zijn voor de bevestiging aan het gevest. Een bronzen werpspies met vork voor het werptouw (nr. 15), een bronzen naald (nr. 17), twee bronzen beitels (nr. 18), een bronzen priem (nr. 19) en een bronzen spijker (nr. 20) geven een idee van het gereedschap voor dagelijks gebruik in de Vroege Bronstijd.

HET SCHACHTGRAF

In de hal van de eerste verdieping van het museum bevindt zich een rekonstruktie van een schachtgraf uit Selenkahiye (**afb. 32**). In deze nederzetting zijn een aantal schachtgraven gevonden, en dit dient als voorbeeld van een graf uit de periode 2100-2000 v.Chr.. In alle graven zijn tamelijk veel bijgaven gevonden; sommige graven waren zelfs zeer rijk, wat vooral tot uitdrukking komt door de vondst van zilveren snuisterijen.
Zoals in de rekonstruktie te zien is, werd een min of meer vierkant gat loodrecht naar beneden gegraven (diepte tot max. 4,5 m.). Vanuit de bodem van deze schacht werd dan zijdelings een kamer (soms twee tegenover elkaar) uitgegraven. Evenals in onze rekonstruktie was soms aan één zijde van de kamer een bankje aangebracht, waarop aardewerk. Allerlei soorten vaatwerk zijn aanwezig, ook de zg. "theepotten", waarvan er in Selenkahiye een ruim aantal, zij het alleen in graven, gevonden is. Dit aan de dode meegegeven aardewerk was bedoeld als eet- en drinkgerei voor in het hiernamaals. De mannen kregen bovendien hun wapens mee in het graf; de vrouwen hun bronzen kledingspelden en andere sieraden en snuisterijen; en de kinderen hun halskettingen met hangers in diervorm.

(B.I.W.R.)

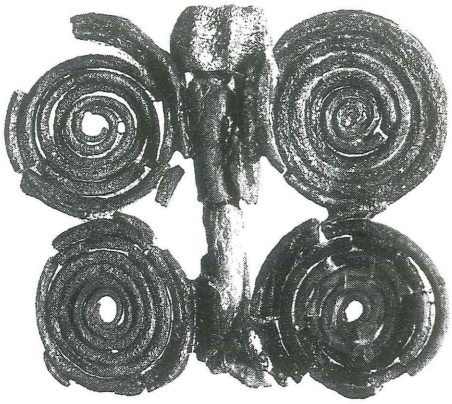

Afb. 30

Afb. 31

4. Het schrift

Afb. 39

De geschiedenis van een bepaalde regio wordt per definitie geacht aan te vangen wanneer de eerste schriftelijke bronnen beginnen. In Mesopotamië ontstaan de eerste geschreven teksten kort na 3400 v.Chr., als antwoord op de toenemende hiërachisering van de maatschappij en de daarmee samenhangende noodzaak tot registratie en controle.

Een recente theorie maakt aannemelijk dat de ontwikkeling van het schrift terug te voeren is op het begin van de registratie van bijvoorbeeld zendingen schapen, olie en dergelijke zaken. Kleine van klei gevormde symbooltjes voor de verstuurde handelswaar (zie tabel 1) werden dan in een bal van klei gevat, die vervolgens

gezegeld werd met een stempel- en later met een rolzegel (zie hoofdstuk 5). Dit cognossement werd meegestuurd, en de ongebroken bal gaf de geadresseerde de mogelijkheid te controleren dat de expediteurs of bewaarders niet geknoeid hadden. Ook voor aantallen waren er symbooltjes. Het is, volgens deze theorie, een simpele maar belangrijke stap geweest de driedimensionele symbooltjes in de kleibal te vervangen door tweedimensionele inkrassingen — tekeningen — in het oppervlak van een plat kleitablet. Dit waren dus lijntekeningen van voorwerpen, pictogrammen, die in principe in elke taal gelezen kunnen worden.

Stelselmatig tot één taal beperkte *pictogrammen* kan men aanduiden als *logogrammen* of woordtekens. Zo'n teken geeft één bepaald woord weer en heeft daarmee een vaste uitspraak of klankwaarde. Maakt men die klankwaarde a.h.w. los van het getekende voorwerp, dan kan men daarmee ook een woord weergeven dat een min of meer gelijke uitspraak heeft, een *homoniem*. Men spreekt in dit verband wel van het "rebus-principe" (zoals in het Nederlands de tekening van een krop sla ook de gebiedende wijs "sla!" kan weergeven). Gebruikt men één of meer logogrammen enkel met hun klankwaarde om woorden te schrijven die men niet kan afbeelden, dan spreekt men van gebruik als *syllabogrammen* of lettergreeptekens.

Een uitbreiding van de schrijfmogelijkheden was gegeven in het feit dat reeds spoedig een *pictogram/logogram* niet enkel gebruikt werd ter weergave van het primair daarmee afgebeelde voorwerp/woord, maar soms ook voor daarmee nauw samenhangende of daarvan afgeleide, niet tekenbare begrippen. Men spreekt in dat verband van *ideogrammen*. Het pictogram "voet" heeft als logogram met die betekenis in het Sumerisch de uitspraak *gir*, maar het pictogram wordt ook als woordteken gebruikt ter weergave van de begrippen/woorden "gaan" (*du*), "staan" (*gub*), e.a. Woorden die men anders zou moeten spellen met twee als syllabogram gebruikte woordtekens (*gu-ub*) kan men zo logografisch met één teken schrijven. De klankwaarden van de *ideogrammen* verrijken het bestand aan syllabogrammen, zonder het aantal tekens te vergroten. Hierbij geldt echter wel dat lang niet alle klankwaarden van secundaire logogrammen (zoals *gub*, "staan") ook als syllabogram gebruikt worden. Dat zou onpraktisch zijn en een veel te groot bestand aan syllabogrammen opleveren. Een syllabisch schrift kan blijkens de praktijk toe met ca. honderd verschillende tekens. Het oudste spijkerschrift gebruikte meer dan duizend *pictogrammen/logogrammen*! Met een gecombineerd logografisch-syllabografisch schrift zijn de schrijfmogelijkheden dus wel zeer groot (zie tabel 2).

Het eenvoudigst verkrijgbare schrijfmateriaal in Mesopotamië bestond uit klei en riet voor tekenpennen of stylussen. Nadat in de nog zachte klei schrifttekens waren aangebracht, werd zij te drogen gelegd (of soms gebakken); teksten met duurzaamheidswaarde werden vaak ook op ander materiaal geschreven, zoals op steen of metalen. Het toenemend gebruik van het schrift leidde tenslotte tot een stilering van tekens, die in dit proces ook 90° naar links draaiden, en achter elkaar van links naar rechts werden ingedrukt (voorheen vaak van boven naar beneden). De punt van stylus of griffel veroorzaakte aan het begin van de te trekken lijn een

PICTOGRAM	VROEGE STILERING	ca. 2000	NEO-ASSYRISCHE VORM	"NAAM"	WAARDE	BETEKENIS
				A	a, me	water sperma zoon
				AN	an dingir il	ster, hemel, god
				KI	ki ke qi	aarde, land, plaats
				KUR	kur mat šad	berg, land
				MÍ	mí sal rak	vrouw
				GUD	gu gud	rund
				ḪA	ha, ku	vis
				ŠE	še	graan
				SAG	sag reš	hoofd
				KA	ka pi inim	mond woord
				NÍG	ninda nig gar	brood ding
				KU (KA × NIG)	kú	eten
				DU	gin du gub	gaan staan

driehoekige indruk in de klei, zodat zo'n lijn het uiterlijk van een spijker kreeg, vandaar de naam spijkerschrift (in het engels: cuneiform; latijn: *cuneus*, "wig"; duits: Keil).

De eerste taal die stelselmatig met het spijkerschrift geschreven werd was het Sumerisch, een agglutinatieve taal, die men nog in geen enkele taalfamilie heeft weten onder te brengen. Het Sumerisch wordt gekenmerkt door overwegend onveranderlijke stammen als betekenisdragers, met daaromheen prefixen en affixen die allerlei betekenisnuances aangeven. De vrij korte, meestal één-, soms tweelettergrepige stamwoorden worden voor een zeer groot deel met logogrammen geschreven; voor de pre- en affixen gebruikt men syllabogrammen. Sommige meerlettergrepige stamwoorden werden ook met syllabogrammen gespeld.

Het spijkerschrift werd zeker vanaf ca. 2600 v. Chr. ook gebruikt voor het schrijven van het semitische Akkadisch (nà ca. 2000 v. Chr. spreekt men wel van Assyrisch-Babylonisch). Dit bracht een zekere uitbreiding en vooral een selectief (alleen in bepaalde posities en fonetische context) gebruik van de syllabogrammen mee, ter weergave van de in het Sumerisch veelal ontbrekende fonemen zoals laryngalen (keelklanken), emfatische en geaspireerde medeklinkers, en interdentalen. Dankzij vaste conventies slaagde men erin deze oude semitische taal met een daarvoor niet ontworpen schrift redelijk nauwkeurig te schrijven, al bleven er op het fonetische vlak onvolkomenheden en onduidelijkheden bestaan. Maar we mogen niet vergeten dat het nooit de bedoeling van oude schriften was, en zeker niet van logografisch/syllabische, een taal fonetisch exact te spellen. Een redelijke mate van correspondentie en herkenbaarheid van de gesproken taal was voldoende om het schrift als communicatiesysteem te doen slagen.

Op deze wijze en via de toepassing van dezelfde of analoge methoden heeft men later het spijkerschrift ook gebruikt voor het schrijven van de oude semitische taal van Ebla, van het Amoritisch, en van de talen van de Hurrieten, de Hettieten, de Elamieten en de inwoners van Urartu. Dat vereist wel steeds een grondige training, waarvoor al kort na 3000 v. Chr. in de Sumerische school de principes en leerboeken waren ontworpen. Maar de geschoolde schrijvers slaagden er zonder al te grote problemen in hun taal met het vreemde spijkerschrift te schrijven. De onvolkomenheden van het schrift stellen moderne taalkundigen daarentegen voor grote problemen als zij de morfologie en fonologie van deze dode, met spijkerschrift geschreven talen willen reconstrueren, zoals de recente onenigheid over de ontcijfering van in spijkerschrift geschreven woorden en namen te Ebla duidelijk maakte. Het gebruik van veel uiteindelijk aan het Sumerisch ontleende logogrammen of woordtekens is er ook de schuld van dat een deel van de woordenschat van deze talen moeilijk achterhaald kan worden.

Tabel 2

Ontcijfering.
Nadat vanaf de late zeventiende eeuw spijkerschriftinscripties druppelsgewijs in Europa bekend waren geworden, begon rond 1800 de ontcijfering in alle ernst. Een inscriptie van koning Darius de Grote (522-486 v. Chr.), geschreven op de rotswand bij Behistun in Perzië in drie versies, was de basis waarop de ontcijfering steunde. Eén versie was in het oud-Perzisch geschreven, met een pseudo-alfabetisch soort spijkerschrift waarvan een aantal tekens door Grotefend in 1802 (op basis van een andere trilingue, uit Persepolis) was geïdentificeerd. De daarin terugkerende namen van koningen konden als tekengroepen herkend worden in de twee andere Behistun inscripties, één in het Assyrisch-Babylonisch (Akkadisch), de ander in het Elamitisch, geschreven in een ander soort spijkerschrift. De definitieve ontcijfering kwam tot stand nadat een engels diplomaat, H.C. Rawlinson, met gevaar voor eigen leven de rots te Behistun was opgeklauterd en aan touwen hangend de lange drietalige inscriptie had gecopieërd. De Babylonisch-Assyrische versie bood het langst weerstand, maar in 1857 was het zover dat de Royal Asiatic Society enkele geleerden tegelijk eenzelfde tekst ter ontcijfering voorlegde; de door hen onafhankelijk bereikte resultaten bleken ongeveer gelijkluidend te zijn. Overigens bleek nu pas de boven beschreven moeilijkheid, dat veel tekens meerdere waarden hadden, niet alleen als fonetische eenheden maar ook als logogrammen, en pas na ca. 1880, toen bij opgravingen in Lagasj veel Sumerische teksten werden ontdekt, bleek dat de logogrammen Sumerisch waren. De ontsluiting van deze taal duurt tot op heden voort, waarbij de in de oudheid aangelegde woordenlijsten van onschatbaar nut zijn. Deze lijsten bevatten kolommen met naast elkaar Sumerische logogrammen, Akkadische "transcriptie" en betekenis. Zij vormen een van de vele genres teksten die op de oude scholen het onderwijs dienden; mythen, epen, gebeden, historische teksten, brieven en vooral economisch-administratieve en ook juridische teksten vormen de andere.

Schrijvers
De oude schrijvers volgden een lange opleiding, waarbij ze door het overschrijven en uit het hoofd leren van teksten in veel van deze genres ervaring opdeden. Schrijven is voor ons heel gewoon, maar in het oude Mesopotamië was het een heel apart vak, en schrijvers stonden in aanzien. Zij waren vaak aangesteld bij paleizen en tempels. Hun opleiding voltrok zich in het "huis van het tablet". Ook nadat het Sumerisch een dode taal geworden was (ca. 2000 v.Chr.) en alleen nog, net als bij ons het Latijn, voor religieuze en wetenschappelijke doeleinden gehanteerd werd, moesten schrijvers Sumerisch in hun opleiding volgen. Het is natuurlijk juist dan dat bovengenoemde lexicale lijsten veel gebruikt worden. De goddelijke patroon van de schrijvers was de godin Nisaba, en later, in het eerste millennium, Nabu, wiens embleem een stylus was.

Andere schriftsoorten

In Anatolië werd gedurende het tweede millennium v. Chr. naast het spijkerschrift ook gebruik gemaakt van een hiëroglyfisch schrift, het zg. Luwisch hiëroglyfisch, waarin teksten in een nauw aan het Hettitisch verwante taal (het Luwisch) werden geschreven; dit bleef in zwang tot ver in het eerste millennium.

Ook in Urartu hanteerde men naast het van de Assyriërs overgenomen spijkerschrift een eigen hiëroglyfensysteem, waarover echter verhoudingsgewijs weinig bekend is, vooral door gebrek aan teksten.

Het alfabet vindt zijn oorsprong in de Levant, maar de ontwikkelingsgeschiedenis is nog niet geheel duidelijk. In Ugarit, aan de kust van de Middellandse Zee, bestond in de Late Bronstijd een spijkerschrift-alfabet. De tekens hiervan, dertig in getal, waren conventies die voorzover achterhaalbaar niet direct teruggingen op pictogrammen, noch een duidelijke band vertonen met het gewone spijkerschrift — dat men in Ugarit overigens ook hanteerde. Het Foenicische alfabet, dat vanaf het begin van het eerste millennium gebruikt werd, ontleende zijn tekenvormen wel aan tekeningen van concrete zaken. Zo denkt men dat de A, griekse *alfa*, uiterlijk teruggaat op *alpu*, algemeen semitisch woord voor "stier", en dat de vorm van het teken een gestileerde stierenkop voorstelt. Het teken zou dan gebruikt zijn voor de eerste klank van het woord *alpu*, volgens het zg. acrofonisch principe. Terwijl het Ugaritisch spijkeralfabet op klei geschreven werd, gebeurde dat met de tweeentwintig tekens van het Foenicische alfabet met inkt op ostraca (scherven) en papyrus (het schrift schijnt zich eerder aan het materiaal aan te passen dan andersom). Dit had onder meer tot gevolg, dat een groot aantal ooit geschreven teksten vanwege de vergankelijkheid van het materiaal als voorgoed verloren moet worden beschouwd: ons resten alleen die teksten die op duurzaam materiaal (ostraca, steen) geschreven zijn.

De Foeniciërs waren een volk van handelaars en zeevaarders. Zij stichtten kolonies op veel Middellandse Zee-kusten en verspreidden zo het principe van het alfabet. In eerste instantie werd het alfabet toegepast op de semitische talen (Aramees, Hebreeuws, Moabitisch, het Punisch van Cartago enz.), in tweede instantie op het Grieks, met als uiterste consequentie, via het Latijn, het alfabet waarin onze westerse talen geschreven worden.

De Aramese vorstendommetjes in Syrië maakten van het alfabet gebruik. Handelsaktiviteiten maar zeker ook de deportaties door de Assyriërs, waardoor Arameeërs over het hele Nabije Oosten werden verspreid, maakten dat Aramees de rol van *lingua franca* van het Akkadisch overnam. Het alfabet verdrong langzamerhand het spijkerschrift, dat overigens pas in de eerste eeuw van onze jaartelling geheel uitstierf. Intussen was natuurlijk ook, vanaf Alexander de Grote, het Grieks met zijn alfabet in het Nabije Oosten ingeburgerd geraakt.

voorwerp	stilering	vroeg/laat	betekenis
			olie
			land, perceel
			kruik
			doek
			schaap
			1
			10
			60
			600
			3600

Tabel 1

Afb. 33

Wanneer de teksten ekonomisch of juridisch van aard waren, bv. in de vorm van kontrakten, brieven of andere dokumenten die gelegaliseerd moesten worden, had men een bekrachtiging nodig, bijvoorbeeld in de vorm van een "handtekening". Dit gebeurde door een afrolling van het cylinderzegel van de betreffende persoon (zie hfdst. 5). Bij nr. 2 (**afb. 33**) hebben we een tablet met alleen een zegelafrolling erop. Zonder schrift maar met een zegelafrolling had dit tablet het waarmerken van goederen tot doel. Op de afbeelding zien we een naar links achter elkaar lopende rij steenbokken. In de leegte boven en tussen de twee steenbokken staan vogels. Het zelfde zegel is twee keer boven elkaar afgerold. Dit zegel wordt gedateerd in de Susa B (Susa II) periode d.w.z. aan het einde van het vierde millennium v.Chr. De motieven en de stijl van dit zegel hebben verwantschap met de Uruk-zegels uit dezelfde periode.

Teksten werden niet alleen op kleitabletten geschreven. Veel stenen en soms monumenten werden van inscripties voorzien. Zij bevatten zowel religieuze als profane teksten; vaak bevatten spijkervormige documenten bouwinscripties.

De tekst op de votiefspijker in de vitrine (nr. 3, **afb. 34**), die in de oudheid in grote aantallen is vervaardigd (er zijn er in verschillende collecties een dertigtal bekend) luidt in vertaling: "Voor Inanna en Lugal-e-musj heeft Entemena, de stadsvorst van Lagasj, het E-musj, haar geliefde tempel, gebouwd en voor hen de(ze) kleispijker "verklaard" (d.w.z. door de tekst en het aanbrengen van de spijker de tempel tot de hunne verklaard). Entemena, de man die het Emusj bouwde, zijn (bescherm)god is Sjul-utul. Toentertijd

Afb. 34

hebben Entemena, de stadsvorst van Lagasj, en Lugalkinesjdudu, de stadsvorst van Uruk, broederschap gesloten" (vertaling naar H. Steible, *Die altsumerischen Bau- und Weihinschriften*, I, 1982, p. 262). De uit klandestiene opgravingen afkomstige kleispijker werd wel gevonden in de Zuid-Mesopotamische stad Bad-tibira, waar zich de in de tekst genoemde tempel van Inanna bevond. Entemena is ons ook uit andere inscripties goed bekend als vorst van Lagasj uit ca. 2430 v.Chr., d.w.z. uit de laatste fase van de Vroegdynastieke periode, toen Sumerisch domineerde en officiële schrijftaal was.

Tijdens het Akkadische rijk (ca. 2330-2180 v.Chr) werd voor het eerst het Akkadisch, een semitische taal, als kanselarijtaal gebruikt. In het schrift veranderde weinig: de oude woordtekens bleven in gebruik, evenals de meeste syllabische tekens, maar er ontwikkelde zich een voorkeur voor bepaalde syllabogrammen ter weergave van bepaalde semitische medeklinkers en grammatikale uitgangen die het Sumerisch niet kende. De woordtekens werden nu gelezen en uitgesproken met hun Akkadische equivalent, b.v. LUGAL, "koning" = Akkadisch *šarrum*. De inscriptie op de scherf van een albasten vaas nr. 4 (**afb. 35**) transcriberen we als ^{dingir}*šar-kà-lí-LUGAL-rí LUGAL A-ga-dé*^{ki}, wat te lezen is als:

Afb. 35

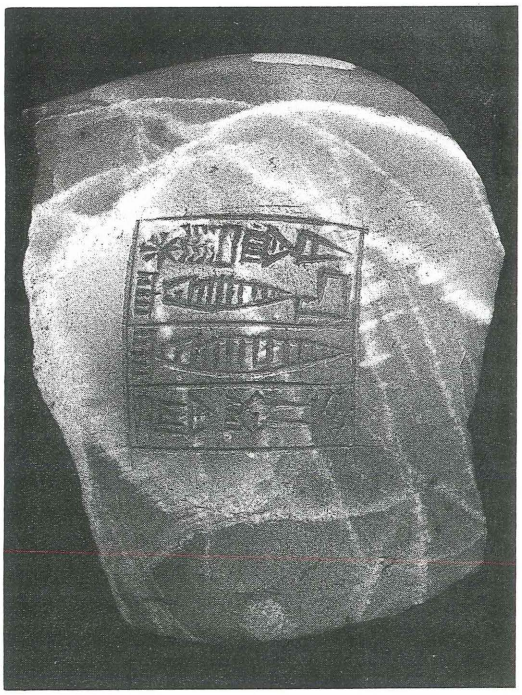

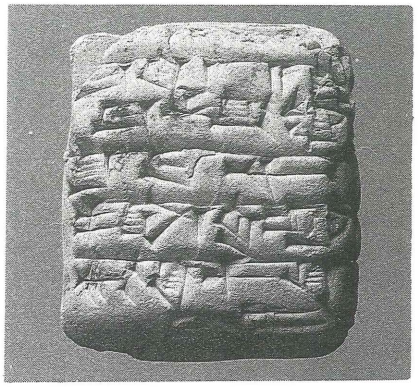

Afb. 36a-c

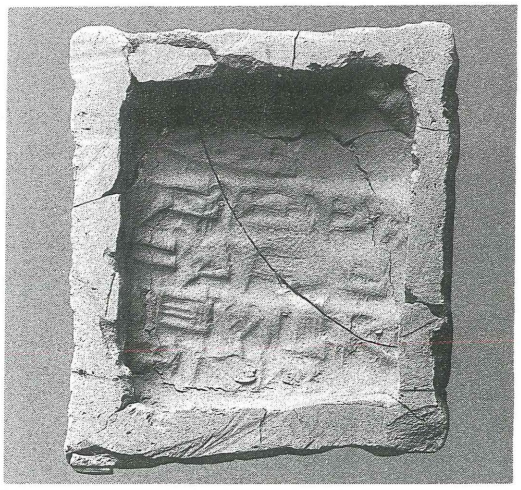

Šarkalisarri šar Agade, "Sjarkalisjarri, koning van Akkad". De hooggeschreven logogrammen, dingir en ki, betekenen respectievelijk "god" en "plaats"; het zijn zogenaamde determinatieven, die niet uitgesproken werden. Het eerste identificeert de koning als god; hij werd vergoddelijkt. Het tweede duidt aan dat Agade een plaatsnaam is. *LUGAL*, *šarrum*, wordt niet alleen in de naam van de koning (die betekent "Koning aller koningen") gebruikt, maar ook als titel in verbinding met de naam van zijn residentie. Opvallend is dat het eerste woord uit de naam van de vorst, dat ook "koning" betekent, niet met het logogram *LUGAL*, maar met het syllabogram *šar* is geschreven. De tekst van deze scherf is ook bekend van (gestempelde) bakstenen uit bouwwerken van deze koning.

Na de Akkad-periode was het Sumerisch, althans in Zuid-Mesopotamië, weer de dominante taal van het centrale bestuur tijdens de IIIe dynastie van Ur (ca. 2112-2004 v. Chr.). Er zijn uit die tijd vele archieven met teksten gevonden, het merendeel van ekonomische aard. Een gebruikelijke manier om een "kleitablet" te verpakken, doorgaans om juridische of administratieve redenen, was het te stoppen in een "envelop" nr. 7 (**afb. 36**). Op deze envelop stond meestal dezelfde tekst vermeld als op het kleitablet, maar bovendien was de envelop gezegeld (als waarmerk), in dit geval met vijf afrollingen van het zegel van de schrijver Ur-Baba uit Lagasj. De tekst betreft een levering gerst uit het 46e jaar van koning Sjulgi, ca. 2050 v. Chr.

Aan het begin van het tweede millennium v. Chr. splitst het semitische Akkadisch zich op in twee dialecten: het Assyrisch en het Babylonisch, respectievelijk in Noord-en Zuid-Mesopotamië. Het Oud-Assyrisch (ca. 1900-1700 v.Chr) is bekend door het enorme aantal teksten, gevonden in de handelskolonie Kanesj (Kültepe) in Anatolië.

De tekst van ons tablet nr. 5 (**afb. 37**) is in het Oud-Assyrisch in Assyrië zelf geschreven ten tijde van koning Sjamsji-Adad I (ca. 1808-1776 v.Chr.). Het is een juridisch dokument over de vrijlating van een slaaf door een echtpaar en adoptie als hun zoon en erfgenaam. Op dat dokument staan niet alleen zijn rechten en plichten vermeld, maar ook dat men een eed zweert bij de goden Assur en Adad en bij koning Sjamsji-Adad. De vrijlating wordt aangeduid met de term "het voorhoofd reinigen". Het zalven van het voorhoofd van een slaaf was een ceremoniële handeling ter verkrijging van een nieuwe, hogere status, waarbij oudere aanspraken op hem kwamen te vervallen. Onderaan staat de datum en er wordt een lijst met getuigen opgevoerd, die aanwezig waren bij de bezegeling van het kontrakt.

Adoptie was niet zeldzaam in Mesopotamië; personen van verschillende leeftijd, status en rang konden geadopteerd worden. In geval van de adoptie van een slaaf moest deze eerst formeel vrijgelaten worden, omdat men niet zoon (erfgenaam) en slaaf tegelijk kon zijn. Drie getuigen schijnen hun zegelafrollingen te hebben achtergelaten op dit dokument ter garantie van echtheid. Twee van deze impressies zijn slecht bewaard. De derde, aan één van de lange zijden van het kleitablet, is zeer ongewoon: het toont een strijdscène, waarin een man met onduidelijke wapens en twee boogschutters voorkomen.

Afb. 36d

Het museum heeft vier dokumenten uit de Oud-Babylonische periode en zij kunnen alle gedateerd worden tussen ca.1800 en 1700 v.Chr. Twee opvallende voorwerpen zijn de "dockets" (nr.6), waarschijnlijk afkomstig uit Sippar, dat aan de Eufraat, iets ten noorden van Babylon ligt. "Dockets" zijn driehoekige kleidocumenten; waarschijnlijk waren het "werkbriefjes" van arbeiders voor de betaling van één dag werkloon. De datum, naam en het aantal arbeiders en hun beroep staan er op; voorts heeft iedere "docket" een zegelafrolling als waarmerk. De afbeelding toont de zgn. "introductiescène". Een sterveling wordt door zijn persoonlijke godheid geïntroduceerd bij een zittende, hogere godheid. In het geval van de "docket" inv.nr. 6433 volgen nog een held en een godin de sterveling.

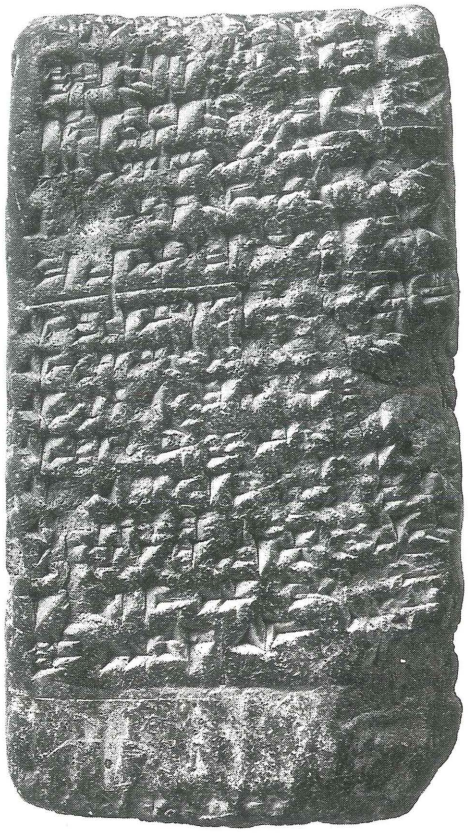

Afb. 37

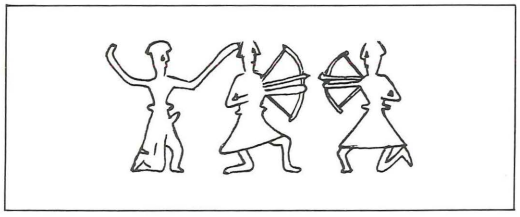

Op kleitablet nr. 8 staat een tekst, waaruit blijkt dat vier mannen geld hebben ontvangen voor het ontginnen met de hak van ca. 40 are woeste grond. Er is een kontrakt opgemaakt waar drie getuigen bij aanwezig zijn geweest. De vier mannen zullen één sikkel (8,33 gram) zilver ontvangen voor elke zestien *sar* (één *sar* is 36 m^2) bewerkt land.

Een ander kleitablet (nr. 9, **afb. 38**) in onze museumkollektie is een procesoorkonde. Het is een lange en goed bewaarde tekst. De inhoud handelt over het bijleggen van een financieel konflikt dat twee mannen over een oogst hadden. De vertaling van deze tekst luidt:

"Sin-imguranni en Pirhum benaderden Nabû-malik; Nabû-malik zond hen naar Harharrî, naar de stad en de oudsten, en een soldaat van Nabû-malik begeleidde hen. En toen zij Razama bereikten sprak Sin-imguranni tot Pirhum aldus: "Ik was niet in staat te oogsten, ik kon geen toezicht houden op de oogst; geef mij één sikkel zilver voor het feit dat ik bij jou dienst deed gedurende tien dagen, zodat ik weg kan gaan".... Pirhum zag drie inwoners van Harharrî en zij bespraken de zaak in de Ninurta-poort en zij verklaarden dat hij niet in staat was geweest te oogsten noch het maaien (van het koren) uit te voeren. De broeders (collegae?), die daar bij waren, spraken tot Pirhum en Pirhum gaf één sikkel zilver aan Sin-imguranni. Dat hij (Pirhum) Sin-imguranni niet weer zou vervolgen, zwoer hij bij Nanna, Sjamasj, Marduk en koning Hammurabi. Getuigen: Apil-Amurrum, Awil-Sjamasj, Sjep-Sin, Sin-gimlanni, Ipqu-Erra, Sjamasj-liwwir de.....
Maand: Warahsamna, jaar waarin Hammurabi koning (werd)." (vertaling: W.H. van Soldt, *JEOL* 25, 1977/8:45).

Tenslotte bezit het museum nog een magische toverschaal (nr. 1, **afb. 39**). Van binnen is de schaal beschreven in Aramees kwadraatschift, het schrift waarin ook nu nog de Hebreeuwse boeken gedrukt worden. De tekst, die uit zes regels bestaat, is spiraalsgewijs met inkt aangebracht. In het midden van de schaal bevinden zich nog drie magische tekens. De vertaling van deze tovertekst luidt:

r.1 Ik verzegel en herverzegel Resjoni, de zoon van Immi; ik verzegel en herverzegel Ispandarmid, de dochter van Immi, in naam van JHWH der Heerscharen, de God van Israël, met het gevlochten touw, met

r.2 Zoez Zama (?), met de zegelring waarmee Jokabar-Ziwa, de zoon van Rabbe gewoon is te verzegelen, voor de demonen, voor de boze geesten, (voor) de slechterikken en voor de (tover)schalen. Van hun haren nam ik voor hun binding, en van hun huiden voor hun vorming (?), en van hun bloed voor hun verzegeling. Zeven maal

r.3 zeven keer heb ik hun kwasten genomen en acht maal acht keer hun franjes, en ik heb ze voor Eén is Maroq (een engel) geworpen in de Kloof des Hemels. Ik heb u bezworen en ik heb over u gezegd: reeks toverwoorden

r.4 naar de schuur van deze demonen, die vertrekken en niet terugkeren. Tot de engelen zult gij niet spreken, en de engelen zullen niet tot u spreken. Aan de aarde zult gij u niet openbaren, en de aarde zal zich niet aan u openbaren. Iedere demon, en boze geest, en slechterik, en de koning (toegevoegd: Satan, en de janker, en Lilith), die zou zondigen tegen haar,

r.5 tegen Ispandarmid, de dochter van Immi, en die zou zondigen tegen Resjoni, de zoon van Immi, breng (ze) naar de grote vernietiging en (breng) deze grote binding van de steen (?) (naar) iedere demon, en boze geest, en Satan en slechterik, en de koning, (en) de janker, en Lilith, die terugkeert en zondigt tegen haar, tegen Ispandarmid, de dochter van Immi

r.6 en neem hem en gij zult hem neerbuigen (?) in de naam van: reeks toverwoorden, Amen, Amen, Selah!

(vertaling: K.A.D. Smelik, *MVAPM* 16, 1978: 7-8). Deze schaal, die uit Joodse kringen in Mesopotamië stamt, moet in vergelijking met andere schalen rond 600 na Chr. gedateerd worden.

(B.I.W.R., D.J.W.M.)

Afb. 38

5. Zegels

Afb. 40

Mensen hebben altijd een sterke neiging gehad hun bezit te beschermen. Waarmerken, en identificeerbaarheid, zijn dus altijd belangrijk geweest. Al in de prehistorie werd er in het Nabije Oosten gezegeld, bijvoorbeeld in Çatal Hüyük VIB (ca. 5800 v.Chr.), en in de Halaf-cultuur (ca. 5300-4500 v.Chr.) was het al heel gewoon. Het zegelen gebeurde in natte klei, met stempelzegels van verschillende vormen en formaten, en met verschillende soorten figuren als beeldenaar.

In Zuid-Mesopotamië ontstond rond 3400 v.Chr. het z.g. cylinder- of rolzegel, dat zo'n 3000 jaar lang het stempelzegel daar zou vervangen. Waarom men

overging tot deze vorm is niet helemaal duidelijk, maar één verklaring is dat bij het zegelen van grote oppervlakken (b.v. een kruikafsluiting of een contract op een groot spijkerschrifttablet) één rolbeweging een groot aantal stempelbewegingen kon vervangen — en ook beschreven tabletten kwamen juist vanaf die tijd in zwang. Hoe het zij, archeologen en kunsthistorici kunnen tevreden zijn, want de beeldenaars van rolzegels kenden een grote variëteit aan zowel motieven als stijlen, en de duizenden thans bekende cylinders vormen onze belangrijkste bron voor de iconografie van het Oude Nabije Oosten: de uitvinding werd namelijk overgenomen in Palestina, Syrië, Anatolië, Perzië, zelfs tot in Egypte en Cyprus en Kreta. Een zegel of zegelafrolling is indeelbaar in stijlgroepen, die ruwweg gedateerd kunnen worden en de archeoloog zo helpen met de datering van de contexten waarin hij ze in de grond aantreft. De rolzegels werden uit allerlei steen- en halfedelsteensoorten gemaakt, soms uit edel metaal; ook glaspasta ("faience"), gebakken klei en schelpkern kwamen voor, en waarschijnlijk ook hout, hoewel zegels van dit materiaal nooit gevonden zijn. Of 'iedere Babyloniër een zegel had' zoals Herodotus schrijft (Hist. I, 195: "... zij laten hun haar groeien, dragen een tulband, en zijn over 't gehele lichaam geparfumeerd. Een ieder heeft een zegel, alsmede een eigen wandelstok...") weten we niet, maar van de meeste vrijen mag men het aannemen, en zegeling door slaven kwam ook voor. Deurgrendels, kruikafsluitingen, contracten, oorkonden, brieven enz. werden gezegeld door eigenaars, functionarissen of getuigen, al dan niet (!) met hun eigen zegel (het is gebleken dat de zegeldaad belangrijker was dan wie en hoe zegelde).

De zegels werden gedragen aan koordjes om de hals, of gemonteerd op metalen kledingspelden, dan wel hangend aan in de kleding gestoken spelden met een gaatje (zie **afb. 40**).

Alle zegels verdienen grote aandacht: hoewel ze zoals gezegd in stijlgroepen zijn in te delen, brengt hun funktie met zich mee dat iedere Mesopotamiër zijn zegel door de zegelsnijder (Sumerisch *BUR.GUL*, Akkadisch *parkullu*) weer nét iets anders liet maken dan dat van zijn buurman. Daarom zien we ook veel variaties op verschillende thema's, waaronder de variaties op mythologische thema's natuurlijk erg interessant zijn. Maar afgezien van de betekenis van de beeldenaar — en van die van het zegel voor de archeoloog — loont het de moeite eens aandachtig alle kleine details op te merken, die de zegelsnijders van vroeger met vaak grote kundigheid en oog voor compositie op een klein oppervlak plaats wisten te geven.

De collectie van het Allard Pierson Museum is gebouwd op de aankoop van een groep zegels door Henri Frankfort (1896-1954), die voor de Tweede Wereldoorlog aan de Universiteit van Amsterdam Archeologie van het Nabije Oosten doceerde, en zich een wereldnaam verwierf juist ook op het gebied van de cylinderzegels (zie literatuur, Frankfort 1939 en 1954).

Het museum bezit (thans nog) geen zegels uit de eerste tijd van het rolzegel, de z.g. Uruk-periode (ca. 3400-3000 v.Chr.). Van de latere perioden is een over het algemeen redelijk representatieve keuze aanwezig (zie literatuur, Meijer 1978 en 1974).

Pl. I

Hieronder volgt een bespreking van een kleine keuze uit de collectie.

Nr. 21, **pl. I**, boven: zwarte kalksteen, 3,1 x 1,8 cm.
Drie paren vechtende goden zijn afgebeeld; allen dragen een baard en hun haar in een knot achter het hoofd, behalve de god tegen de berg, die het zijne los laat hangen. Zij zijn allen als goden gekenmerkt door de hoornenkroon, in Mesopotamië een zeker teken van goddelijkheid. Op het grondvlak staat een knots. Het thema van de godenstrijd is ons uit de latere Mesopotamische literatuur wel bekend. Het is opmerkelijk dat dit thema niet in de Sumerische mythen voorkomt, maar alleen in de Akkadische, en dat het motief ook pas in de kunst opduikt vanaf het moment dat het Akkadisch het Sumerisch vervangt als kanselarijtaal, dus kort voor 2300 v.Chr. De strijd tussen godengeneraties is dus geen Sumerisch motief, maar hoort meer thuis onder de Semitische bevolking; het is waarschijnlijk dat de Babylonische overlevering van het verhaal ten grondslag ligt aan hetzelfde thema zoals dat ons uit de Griekse mythologie bekend is.
Het onderhavige zegel is een mooi voorbeeld van de glyptiek van de z.g. Akkad-periode (ca 2330-2180 v.Chr.), wanneer enerzijds in de compositie de vroegere *horror vacui* wordt losgelaten, anderzijds het aantal motieven en het naturalisme in de uitwerking ervan hand over hand toenemen. Ook geeft dit zegel de mogelijkheden weer die het rolzegel heeft om een 'eeuwig' doorlopende voorstelling te produceren.

Nr. 48, **pl. I**, onder: blauwe chalcedoon, 2,2 × 1,0 cm.
Een genius of held houdt in een heraldische opstelling twee sfinxen bij de hand. Hij is gekleed in een lange mantel met franjezoom over een korte tuniek en draagt een baard. De sfinxen hebben hoorns. Dit soort voorstellingen, dat in het eerste millennium v.Chr. vooral in Babylonië populair was, gaat ongetwijfeld terug op de dierenstrijd, maar heeft de betekenis van dat oorspronkelijke motief geheel losgelaten. Haardracht, vleugels, franje en buikhaar zijn met zorg weergegeven. 7e eeuw v.Chr.

Afb. 41

Afb. 42

Nr. 1, **afb. 41**: witte kalksteen, 2,1 x 1,6 cm.
De afrolling laat de gevel van een gebouw zien (waarschijnlijk een tempel), alsmede een vis en een geit met korte hoorns. Een en ander is met brede diepe lijnen ingekerfd, waarbij vooral gebruik is gemaakt van een z.g. wielmesje. De Mesopotamische preoccupatie met bestaansmiddelen komt al vroeg tot uiting in de zegelsnijkunst, en daaronder valt het afbeelden van dit soort scènes, die de belangrijke ekonomische funktie van de tempel in de gemeenschap weerspiegelen. Sommige geleerden menen dat deze stijl zegels vooral gebruikt werd door lagere tempelbeambten, terwijl de hogere meer uitgebreide en zorgvuldiger gesneden zegels gebruikten — die laatste hadden overigens vaak vergelijkbare onderwerpen. Het stuk moet in de z.g. Jemdet Nasr-tijd, rond 3000 v.Chr., gedateerd worden.

Nr. 15, **afb. 42**: witte kalksteen, 3,1 x 1,9 cm.
Dit zegel is door gebruik nogal versleten, maar heeft bijzonder interessante motieven. De rechtopstaande figuren vormen een z.g. dierenstrijd-scène (Eng. *contest scene*), waarbij van links naar rechts een stierman met lange staart en baard (zijn gezicht is helaas vrijwel weggesleten) vecht met een man of held. De laatste kijkt ons aan; tussen hen in staat een schorpioen. Rechts van hen staat een tweede paar, nl. een man (gezicht *en profil*) die met een achterom kijkende gazelle worstelt, terwijl op de grond het gazellejong ligt. Dit motief van de dierenstrijd, dat volgens Frankfort oorspronkelijk teruggaat op het idee van de bescherming van de kudden tegen wilde dieren, is vanaf ca. 2700 v.Chr. altijd heel populair geweest in Mesopotamië. Dat verhinderde niet dat de betekenis van het motief al snel verwaterde, en de partijen bij het gevecht dooreen begonnen te lopen. Maar veel interessanter is het tweede motief op dit zegel, dat van de cirkel van dansende mannetjes: vier kale, naakte mannetjes houden ieder een dolk in hun linker-, en de linkerenkel van hun voorganger in hun rechterhand. Dit moet een feest- of cultusdans verbeelden. Er is slechts één parallel voor dit motief, in een andere stijl gesneden, waarop de mannetjes de andere kant op dansen en bovendien een uitgebreide haardracht laten zien; dat zegel is in afvallagen in Ur gevonden (U 13607, vgl. Woolley 1934 p. 312, catalogus p. 588a, Legrain 1936 p. 44 en pl. 30, 57), en dateert van rond 2500 v.Chr. Ons zegel stamt van iets latere tijd: Vroeg-dynastiek, ca. 2500-2400 v.Chr.

Nr. 25, **afb. 43**: serpentijn, 2,6 x 1,5 cm.
De zonnegod stapt uit de bergen omhoog, met stralen uit zijn schouders; daarbij worden de hemelpoorten opengehouden door goddelijke dienaars (één deur is later uit de zegelsteen weggegutst, waarschijnlijk om plaats te maken voor een inscriptie die uiteindelijk nooit ingegrift is). Deze scène wordt gadegeslagen door een sterveling met kort haar die een bokje komt offeren. Sjamasj, de zonnegod, was de belangrijkste god in de Akkad-periode. De voorstelling op dit zegel is dan ook in vele variaties bekend (vgl. APM 6381). De bedoeling van de voorstellingen met aanbidder is ongetwijfeld het weergeven van een blijvende devote associatie van de zegeleigenaar met zijn god, vergelijkbaar met de Mesopotamische gewoonte om in tempels biddersbeelden te plaatsen. Akkad-periode (ca. 2330-2180 v.Chr.).

Afb. 43

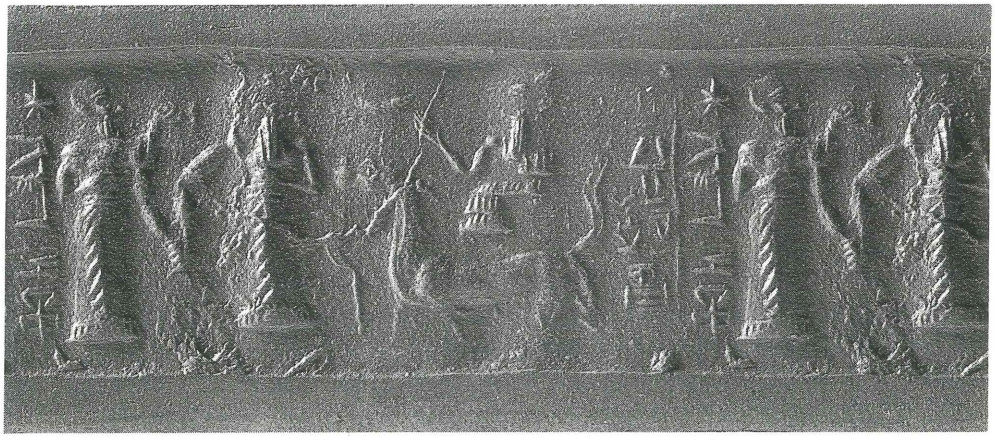

Afb. 44

Nr. 27, **afb. 44**: zwarte kalksteen, 3,6 × 2,2 cm.
Ook dit zegel, dat eveneens uit de Akkad-periode stamt, is aan boven- en onderzijde enigzins afgesleten. Een bebaarde god (wiens hoofd weggesleten is) heeft een sterveling met een bokje bij de hand, en introduceert hem bij de 'hoofdgod'. Deze is gezeten op een troon op een draak. Een inscriptie: "Tisjpak, held der goden, Adamu de schrijver (is Uw dienaar)" kompleteert de afbeelding.
Waar het vorige zegel een offerende sterveling laat zien, geeft het onderhavige een z.g. presentatiescène weer. Het is een populair genre geweest tussen ca. 2400 en 1600 v.Chr., waarbij de sterveling in kwestie (de zegeleigenaar) zich laat introduceren bij een van de belangrijke goden van het pantheon door een lagere godheid. Vóór ca. 2000 v.Chr. neemt deze laatste de sterveling meestal bij de hand, daarna staat zij (het is meestal een godin) vrijwel uitsluitend achter de sterveling met groetend opgeheven handen (vgl. b.v. het volgende zegel). Het is waarschijnlijk dat de op de draak, zijn symbooldier, zittende godheid ook inderdaad Tisjpak is, die in de inscriptie wordt aangeroepen. Beschadigingen aan de zegelsteen zijn verantwoordelijk voor wat op een staf lijkt in Tisjpak's hand; de god heft slechts zijn hand in een groet op. De draak heeft een hoorn. Bij dit zegel zowel als bij de nrs. 21 en 25 is duidelijk zichtbaar dat de zegelsnijders met grote vakbekwaamheid zulke minutieuze details als de gezichten, haardrachten en spierbundels hebben weergegeven; dit is een kenmerk van de Akkad-periode, waarin dit zegel nr. 27 dan ook thuishoort (ca. 2330-2180 v. Chr).

Nr.33, **afb. 45**: hematiet, 2,5 × 1,4 cm.
In een volle presentatiescène staat de introducerende godin met in devote groet opgeheven handen achter de sterveling, die een bokje komt offeren voor de bebaarde tronende godheid. De laatste heeft nu wel een stafje in de hand. Overal in het veld zijn kleine vulmotieven afgebeeld: een staf (knots) met twee leeuwekoppen, een knielend mannetje, en een zonneschijf en maansikkel. Achter de introducerende godin staan twee registers: boven een liggende leeuw en een los mensenhoofd, en een staande griffioen die triomfeert over een omgekeerde (dwz. dode) man (vgl. motief van nr. 31); beneden zien we weer het eerste motief van zegel nr. 15, de dierenstrijd: een leeuw valt een gazelle aan en een stierman vecht met een held. In de Oud-Babylonische tijd (ca. 1800-1600 v.Chr.), waarin dit zegel thuishoort, werden veel motieven uit de Akkad-periode weer opgenomen, nadat ze een tijd niet gebruikt waren. Dat geldt hier vooral voor de twee paren vechtende figuren in de dierenstrijd-voorstelling. Voorts kwam in deze tijd de gewoonte op veel kleine, losse motiefjes in de voorstelling te plaatsen die niets te maken hadden met de hoofdvoorstelling; deze laatste is heel vaak de presentatiescène.
Hoewel we hier niet op alle details kunnen ingaan, verdient het bijvoorbeeld vermelding dat het dunne lijntje dat achter de introducerende godin zichtbaar is, een contragewicht voorstelt van haar zware halssieraad; een dracht die ook uit het beeldhouwwerk van deze periode bekend is.

Afb. 45

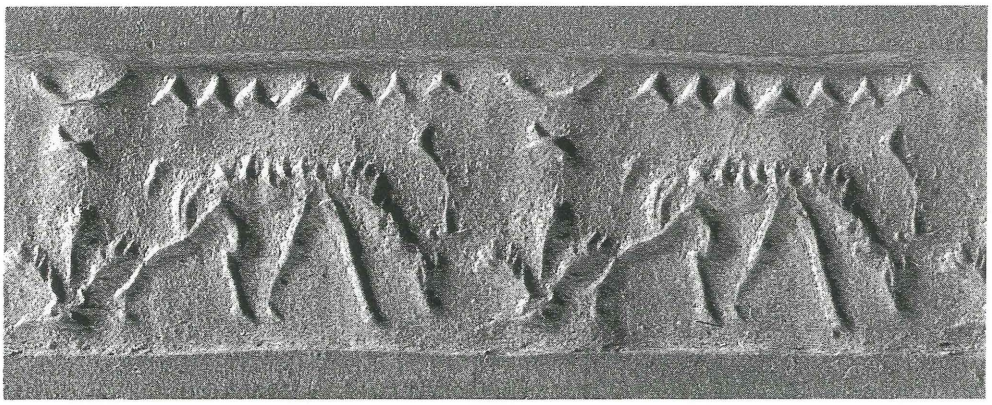

Afb. 46

Nr. 43, **afb. 46**: blauw-groene kalksteen, 2,3 × 1,1 cm.
Op dit zegel is een grazend hert met groot gewei afgebeeld naast een plant of boom (pars pro toto voor bos of struikgewas); zeven sterren en een maansikkel, alsmede een vierpuntige ster (zon) staan boven de boom.
De gestrekte hals en de rechterachterpoot die op het punt staat bijgetrokken te worden verlenen deze voorstelling een dynamisch karakter. Het weergeven van dit soort landschapsscènes is populair in de tweede helft van het tweede millennium v.Chr. met name in de z.g. Midden-Assyrische glyptiek. Het onderhavige stuk hoort in die periode thuis, en moet waarschijnlijk tegen het einde van het tweede millennium gedateerd worden.

Helaas kunnen in dit bestek niet alle zegels van de collectie worden besproken, laat staan alle motieven of stijlen. Ook op de technische aspecten van het zegelen of de zegels zelf kan hier niet worden ingegaan, hoewel juist de laatste decennia over deze aspecten veel is geschreven. Overigens moet gezegd worden dat hierover nog veel werk te doen is. Zo hebben we nog weinig inzicht in eventuele 'scholen' van zegelsnijkunst, dwz. in regionale stijlen per periode. Debet aan deze situatie is onder meer het feit dat vooralsnog relatief weinig zegels tot ons gekomen zijn uit goede opgravingen; het merendeel is uit de kunsthandel afkomstig, zoals o.a. de onderhavige collectie. Ook de positie in de maatschappij en de werk- en productiewijze van de zegelsnijders is nog onderbelicht. Als zij reizende ambachtslieden waren, zou dat een stijlbeeld moeilijker analyseerbaar maken dan wanneer zij bijvoorbeeld in een paleis of tempel functioneerden dan wel een gevestigd atelier hadden. De materiaalkeuze geeft ook weinig doorslaggevende informatie, want hoewel bijvoorbeeld hematiet populair was in de Oud-Babylonische tijd, glaspasta vóór het midden van het tweede millennium v.Chr. nauwelijks voorkomt, en halfedelstenen zoals agaat en chalcedoon zeer populair waren in de Nieuw-Assyrische en Nieuw-Babylonische perioden, werden tegelijkertijd ook veel andere materialen gebruikt. Terwijl men mag aannemen dat duurdere soorten voorbehouden waren aan de hogere klassen in de maatschappij, is vooralsnog weinig bekend over de spreiding van materialen/stijlen over de verschillende bevolkingssegmenten — ook dit is onder meer het gevolg van het geringe aantal 'opgravingszegels.'

Een laatste opmerking betreft de interpretatie van de vele motieven. Bij specifieke scènes is de neiging groot om in de spijkerschriftliteratuur te zoeken naar thema's waarvan de zegels de beeldvoorstelling geven. Dat is moeilijker dan het in eerste instantie lijkt, omdat bijvoorbeeld vele goden in mythologische scènes verscheidene funkties konden bekleden. Zo is er ook veel geschreven over illustraties bij het Gilgamesj-epos (Lambert 1987).

Zelfs zegelinscripties helpen ons in veel gevallen niet verder; één van de gelukkige uitzonderingen daarop is (waarschijnlijk!) zegel nr. 27. Maar omdat zij zoals gezegd onze grootste iconografische bron voor Mesopotamië vormen, blijven zegels een belangrijk object voor archeoloog en kunsthistoricus.

(D.J.W.M.)

6. Palestina

Afb. 48b

Het steenachtige Palestina vangt door zijn hoogte, vooral in het noordwesten, vrij veel regen. Door zijn ligging vormt het een brug tussen de twee oude beschavingscentra West-Azië en Egypte. Een andere bijzonderheid is dat het wegens zijn binding met de Bijbel grondiger onderzocht is dan welk ander deel van West-Azië ook.

In de Oude Steentijd (ca. 100.000 tot 10.000 v.Chr.) boden de wadi's, waar het wild langs trok van zomer- naar winterweiden, met hun vele grotten een onderkomen aan jagersbevolkingen. In de overgang (ca. 10.000-8000 v.Chr.) naar de Nieuwe Steentijd leidden nieuwe ontwikkelingen tot nederzettingen buiten de grotten en de bouw van ronde huizen (Jericho Pre-Pottery Neolithic A).

Tegen 7000 v.Chr. volgden rechthoekige huizen, landbouw en waarschijnlijk veeteelt (Jericho Pre-Pottery Neolithic B). Met gips gecompleteerde en beschilderde schedels duiden op voorouderverering. Na schaarse resten die misschien aan het 6e millennium v.Chr. moeten worden toegewezen volgde in het 5e millennium v.Chr. de Yarmuk-cultuur met zijn beschilderde en ingekraste aardewerk en kleibeeldjes van welig gevormde vrouwen. In het 4e millennium v. Chr. produceerde de Ghassul-cultuur al veel koperen voorwerpen, gedeeltelijk ceremonieel van aard.

In Vroege Bronstijd I-III (3250-2350 v.Chr.) kwamen net als in Mesopotamië en Egypte ommuurde steden op. Zegelafrollingen wijzen op invloed uit Mesopotamië, enkele ingekraste hiëroglyfen op contact met Egypte, dat uit Palestina veel kruiken met olie en later wijn afnam. In Vroege Bronstijd IV/Midden Bronstijd I (2350-1950 v.Chr.) kwam er een tijdelijke teruggang in het stadsleven en in deze contacten. In Midden Bronstijd II (1950-1550 v.Chr.) herleefden de contacten, waarbij eerst de Amoritische stadstaten van Syrië een hoofdrol speelden; later leidde de machtsontplooiing van de Palestijnse Hyksos in Egypte ertoe dat de grenzen tussen Palestina en Egypte vervaagden. In beide landen vindt men dan grotere steden die door wallen tegen stormrammen beveiligd waren.

In de Late Bronstijd (1550-1150 v.Chr.) waren de stadstaatjes van Palestina — met uitzonderingen gedurende tijden van Egyptische zwakte — onderhorig aan Egypte. Daarnaast onderhielden zij drukke handelscontacten, eerst met Cyprus en later vooral met Myceens Griekenland. Blijkens hun Hurritische en Mitannische namen kwamen sommigen van de stadvorsten uit het noorden. Aan de basis van de sociale pyramide kwam er ook aanvulling met nieuwe elementen, waaronder de Hebreeërs en later de Israëlieten.

Omstreeks 1180 v.Chr. werden Anatolië, Syrië en ook Palestina geteisterd door Filistijnen en andere Zeevolkeren, die uiteindelijk werden teruggeslagen bij een poging te land en te water Egypte binnen te dringen (zie hiervoor onder Anatolië en Syrië). Het heeft er alle schijn van dat Ramses III de overlevende Filistijnen als grenswachters in dienst nam en vestigde langs de kust van Gaza tot Jaffa en in het binnenland o.m. te Beth-Sjan. Daar herkennen wij hun nederzettingen vooral aan het beschilderde aardewerk, dat hun Aegeïsche oorsprong verraadt. Kenmerkend is ook de wijze waarop de Filistijnen in gestrekte houding in rechthoekige grafkamers bijgezet zijn. De vorm van hun aardewerken doodkisten lijkt door de Egyptische mummiekist geïnspireerd, maar boven het gezicht is vaak de hoofdband getooid met een haarbos weergegeven, die ook uit de Egyptische afbeeldingen van Filistijnen bekend is. De Filistijnse expansie ten koste van de Israëlieten zette zich voort tot ca. 1050 v.Chr. Saul slaagde erin hen gedeeltelijk terug te drijven, maar bleef in de strijd bij Beth-Sjan. Tenslotte onderwierp David ca. 1000 v.Chr. de Filistijnen aan Israël. Na het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk herkregen de Filistijnse stadstaatjes hun zelfstandigheid. Tussen de materiële cultuur van Israëlieten en Filistijnen is dan geen onderscheid meer te zien.

In de late 8e eeuw v.Chr. was Israël al door koning Sargon II van Assyrië ontvolkt. Alleen Juda bleef voorlopig gespaard. Onder Sargon en diens opvolgers Sanherib en Esarhaddon werden ook Juda en de Filistijnse stadstaten aan Assyrië onderhorig.

Toen Assyrië na 620 v.Chr. snel aan macht inboette werd de suprematie spoedig, nog vóór 600 v.Chr., overgenomen door de Babyloniërs. Nebukadnesar onderwierp heel Syrië en Palestina, na farao Necho, die ook imperialistische aspiraties koesterde, aan de Eufraat te hebben verslagen. In 597 en opnieuw in 586 v.Chr. veroverde hij Jeruzalem en onderwierp hij Juda en Filistea.

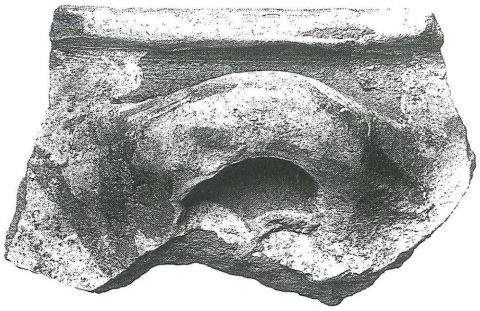

Afb. 47

Afb. 48a

De gehele inhoud van deze vitrine komt uit de opgraving van Sir Flinders Petrie op Tell Jemmeh, misschien het oude Jurza of Arza in Zuid-Palestina. Dr. C.W. Lunsingh Scheurleer kreeg als tegenprestatie voor zijn financiële steun een aandeel in de vondsten, welk aandeel hij in 1934 aan het Allard Pierson Museum overdroeg.

Uit de onderste laag (laag I) van Jemmeh stammen "sleutelbeenoren" (nr. 1), afkomstig van Cyprische "melkkoppen", die veel in Palestina werden ingevoerd in de Late Bronstijd (1550-1150 v.Chr.). In die tijd (ca. 1482 v.Chr.) veroverde Thutmosis III Jurza. Van deze farao vond Petrie een scarabeevormig zegel op Jemmeh.

De volgende laag (laag II, 1150-1000 v.Chr.) bevatte de resten van kleitichelbouwwerken met kalkstenen hoekstenen en leverde aardewerk dat op de aanwezigheid van Filistijnen wijst (nr. 2, **afb. 47**). Het zijn fragmenten van koppen met twee oren, beschilderd met spiraalmotieven die op Myceense voorbeelden teruggrijpen.

Onder de wapens en werktuigen uit de tijd van de Filistijnse overheersing zijn enerzijds een ijzeren mes en een ijzeren pantserplaatje, anderzijds vuurstenen sikkels (nr. 3). Volgens de Bijbelse overlevering waren enerzijds de Filistijnse strijders zwaar gewapend met ijzeren lanspunten en koperen pantsers, anderzijds mochten de Israëlieten zelfs geen metalen sikkels of ploegscharen hebben. Laag III van Tell Jemmeh (10e eeuw v.Chr.) valt grotendeels samen met het verenigd koninkrijk van Israël en Juda. Merkwaardig genoeg kwamen juist in deze laag wel een ijzeren sikkel en ploegschaar voor. Verder bevatte laag III verspreide huizen, waarin het onbeschilderde aardewerk overheerste (nr. 4) en waarin de bewoners goudschatten hadden verbor-

gen voordat de nederzetting door brand verwoest werd (misschien door Sisak I van Egypte, ca. 930 v.Chr.).

In laag IV (8e en vroege 7e eeuw v.Chr.) vonden de opgravers langs straten gebouwde kleitichelhuizen en ijzersmelterijen alsmede de nodige ijzeren wapens en werktuigen (nr. 7).

Het rood gepolijste aardewerk bootste dikwijls Cyprische vormen na (nr. 10). Van klei geboetseerde stierebeeldjes en uit vormen gedrukte voorstellingen van een naakte vrouw bewijzen dat het traditionele polytheïsme nog welig tierde (nrs. 5, 6, **afb. 48**). Als we deze met veel oudere Syrische voorbeelden mogen vergelijken, dan hebben we hier te doen met de dondergod die als stier over de wolken rijdt, terwijl zijn ontklede wederhelft de regen brengt.

Na Esarhaddon's veldtocht van 679 v.Chr., waarbij Arza geplunderd werd, volgde in laag V (7e eeuw v.Chr.) een onregelmatiger herbouw van de huizen, die nu naast het grovere inheemse aardewerk ook dunwandige Assyrische schalen bevatten. Tegen het eind van de 7e eeuw v.Chr. werd de plaats door een nieuwe verwoesting geteisterd; wie deze keer de veroveraars waren kunnen we gissen uit de vondst van in doorsnee driehoekige pijlpuntjes die kenmerkend zijn voor de Skythen (nr. 12). Dit ruitervolk uit Zuid-Rusland hielp wellicht de Babyloniërs bij de verovering van Palestina. De Babyloniërs bouwden op Jemmeh een fort met commandantswoning, waar men dan ook een Babylonisch zegel vond (laag VI, 6e en 5e eeuw v.Chr.). Uit deze laag kwamen veel stenen of kleigewichtjes, koperen haakpennen of naalden en puntige benen plaatjes (nrs. 14, 15, 16). Niet uitgesloten is dat ze alle dienden om visnetten te maken.

Afb. 48c

Laag VII, die aan het oppervlak lag, bestond uit graanbewaarplaatsen en dateerde waarschijnlijk uit Perzische tijd (4e eeuw v.Chr.), toen ook Egypte een deel van het Perzische rijk vormde en Tell Jemmeh dus geen militaire betekenis meer had. De graanbewaarplaatsen bleven tot in Hellenistische tijd (2e eeuw v.Chr.) in gebruik.

(M.N.v.L.)

7. Iran

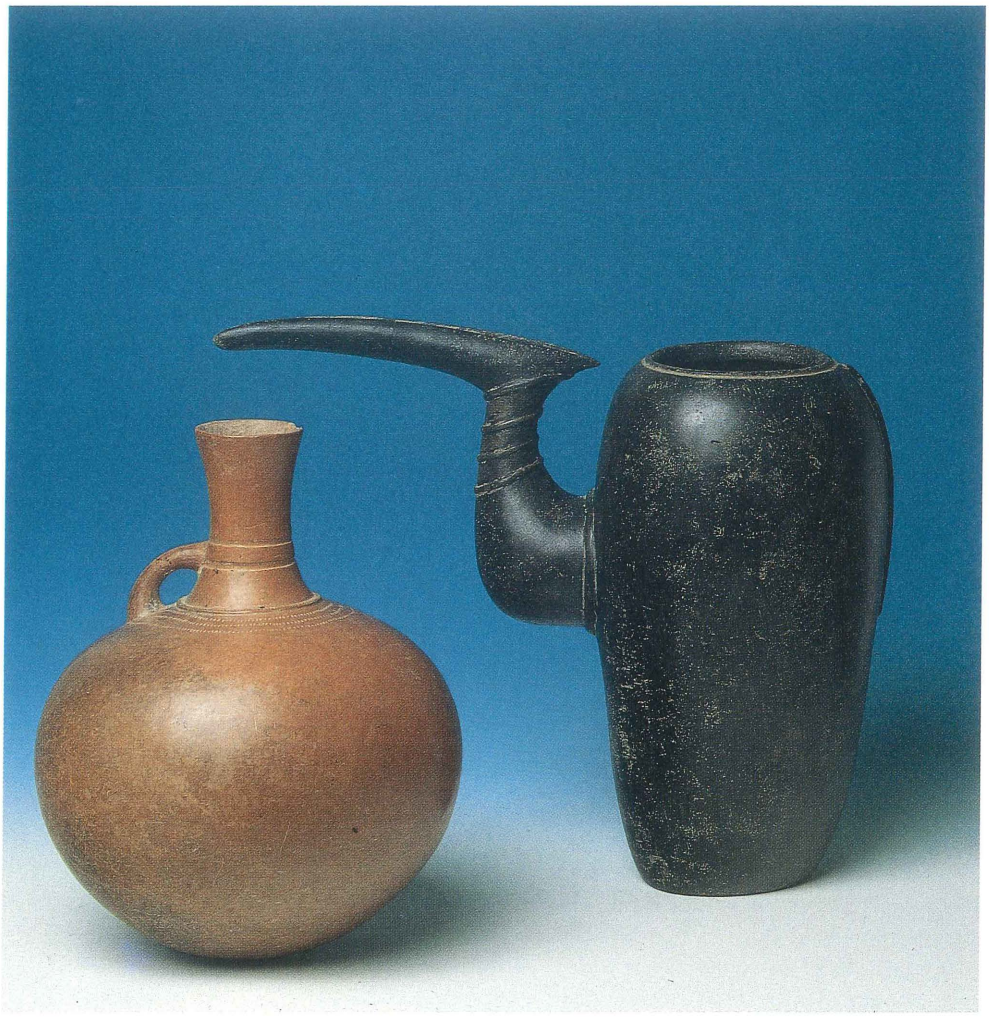

Pl. II

Evenals Anatolië een brug vormde van West-Azië naar Europa, was het Iran dat de culturele ontwikkelingen van West-Azië (landbouw en veeteelt, later stads- en staatsvorming) doorgaf aan Zuid-, Oost- en Centraal-Azië, terwijl schaarse mineralen (lazuursteen, tin) uit Afghanistan en Oost-Iran naar het westen gingen.

Voor het grootste deel bestaat Iran uit een hoogvlakte, aflopend van 2000 m in het noordwesten tot 500 m in het zuidoosten en begrensd door bergketens van 3000 m hoogte in het zuiden en 6000 m hoogte in het noorden. Deze vangen de neerslag die respectievelijk van de Perzische Golf en van de Kaspische Zee komt, zodat de beide kuststroken vochtig, maar de hoogvlakte zelf voor een groot deel woestijnachtig is.

Iran heeft een landklimaat, met droge, hete zomers (overdag tot 45°C.) en 's winters sneeuw in het noorden en regen in het zuiden. Voorjaarregens maken in het noorden regenlandbouw mogelijk; het zuiden is op bevloeiing aangewezen. Exploitatie van de bergdalen als zomerweiden speelt — en speelde waarschijnlijk altijd — een grote rol.

De opeenvolgende fasen van het Oude Stenen Tijdperk lopen parallel aan die van Irak en, voor het grootste deel, aan die van de Levant; alleen het laatste deel ervan (ca. 35.000-10.000 v.Chr.) begint een eigen karakter te vertonen. Sommige van de vroegst bekende veeteelt- en landbouwdorpen liggen in Iran: Ganj Dareh bij Kermansjah, door C14 gedateerd ca. 7400-7300 v.Chr., had al twee-verdiepingshuizen van kleitichels en, naar we uit hoefindrukken in de kleitichels kunnen opmaken, tamme bokjes. De gevonden emmertarwe was misschien verbouwd. Ali Kosj, bij Dizful, dat rond 7500 v.Chr. voor het eerst bewoond werd, bestond uit huizen van gestapelde kleiplakken en kende al een begin van landbouw: 4 % van de zaden waren van verbouwde emmertarwe en tweerijige gerst. Evenals op Ganj Dareh waren de meeste bokken jong geslacht, hetgeen duidt op domesticatie. Al voor 6000 v.Chr. begon men op plaatsen zoals Sarab en Guran bij Kermansjah aardewerk te maken en vaak te beschilderen. Kleibeeldjes werden soms met magische bedoelingen gemaakt. Bij beeldjes van wilde zwijnen, waarin geprikt was, is dit duidelijk. Vrouwenfiguurtjes met welige vormen kunnen gemaakt zijn om "vette jaren" te bewerkstelligen.

Met de Kopersteentijd kwam omstreeks 5500 v.Chr. bevloeiingslandbouw in zwang op plaatsen zoals Sabz in het zuiden, dat gelijktijdig was met Sialk in het midden en Tsjesjmeh Ali in het noorden van Iran. Als gevolg daarvan kon nu broodtarwe en zesrijige gerst verbouwd worden. Naast schaap en geit werden nu ook tamme runderen gehouden. Het gebruik van koper beperkte zich vooreerst tot koud gehamerde naalden, priemen en spelden. In het zuiden maakte men zwart op beige, in het noorden zwart op rood beschilderd aardewerk; in het 5e millennium v.Chr. vindt men daarop ook dier- en mensafbeeldingen. Met name de steenbok ontwikkelde zich sedert het 4e millennium tot het nationale symbool bij uitstek van Iran.

In het 5e millennium zien we al de eerste aanzetten tot stadsvorming: op Tsjogha Misj in het zuiden werd de hele heuvel, 18 ha groot, bewoond; tegen 4000 v.Chr. was er binnen een vestingmuur een massief, ogenschijnlijk openbaar, kleitichelgebouw dat door brand verwoest is. Kort daarna werd de stad Susa gegrondvest met als kern een terras van ongeveer 10 × 65 × 70 m, waarop zich een tempel verhief omgeven door graanschuren en werkplaatsen. Als wijgaven vond men er rood of zwart geschilderde steenbokkenhoorns van gebakken klei; blijkbaar vereerde men er, evenals in latere tijden, de "Vrouwe van het Gebergte" die de wilde dieren in haar macht had en van wier gunst de jager afhankelijk was. Aan het met sterk gestileerde steenbokken beschilderde aardewerk kunnen we zien dat de invloed van deze eerste stad van Susa zich over heel Iran uitstrekte. Wij vinden hetzelfde motief terug te Sialk in Midden-Iran en te Hissar in Noordoost-Iran.

Sporen van de "langzame pottenbakkersschijf" (waarschijnlijk een plank of mat, door een helper voortbewogen) duiden op een begin van ambachtelijke productie. Koper werd gegoten in de vorm van vlakke bijlen, beitels, spelden en spiegels. Veel van deze vondsten komen uit graven. Geheel in tegenstelling tot het latere gebruik in West-Azië waren veel ontvleesde skeletten in aardewerken schalen en grote bekers bijgezet in een kleitichelmassief vlakbij het tempelterras. In Sialk komt nu ook gegoten koper voor, o.a. een bijl om een steel gegoten; vlakke bijlen, spelden en spiegels daar gevonden bevatten 2,5% tin. Op Ghabristan bij Qazvin is een smelterij te voorschijn gekomen met smeltkuilen, smeltkroezen, blaasbalgtuiten en gietvormen voor houwelen en dissels alsmede 20 kg kopererts.

De prehistorische tempelstad van Susa werd tegen 3250 en weer tegen 3200 v.Chr. verwoest, waarna de Mesopotamische vroeg-stedelijke Uruk-cultuur hier sterke invloed uitoefende. Evenals in het Tweestromenland zien we arbeidsverdeling met ambachtelijke productie b.v. van aardewerk op de pottenbakkersschijf (met daarnaast een massa-productie van met de hand gemaakte "rantsoenschalen"). Op kleitabletten werd door ambtenaren de administratie bijgehouden, vooreerst alleen in getallen, en werden zegels afgerold. Sommige zegelafrollingen laten duidelijk oorlogshandelingen zien waarin een heerser als overwinnaar optreedt en een tempelstad in vlammen opgaat. Andere zegelafrollingen vertonen tempelpersoneel dat graansilo's vult. Symmetrische gebouwen binnen een ronde muur te Godin bij Kermansjah vertegenwoordigen waarschijnlijk een handelskolonie uit Susa.

Lange tijd bleef het zuidwesten, het oude Elam, de leidende rol in Iran spelen, maar daarbinnen slingerde de macht heen en weer tussen de laagvlakte van Khuzistan om het oude Susa en het bergland van Fars om het oude Ansjan (nu Malyan). Na de nauwe banden met het Tweestromenland in de Uruk-tijd volgt een eigen ontwikkeling van ca. 3100 tot 2750 v.Chr., gekenmerkt door polychroom aardewerk, een eigen "Proto-Elamitisch" schrift en rolzegels waarop vaak dieren in menselijke houdingen zijn afgebeeld. Meer schematische zegels komen ook veel voor. De handel met het noorden en oosten namen in belang nog toe; men vindt de weerslag ervan te Sialk, te Yahya en te Sochta op weg naar Afghanistan, de leverancier van lazuursteen.

In de periode ca. 2750-2330 v.Chr. ontwikkelde Yahya bij Kerman zich tot een centrum van vaatwerkfabricage uit chloriet, in dichtbijzijnde mijnen gedolven. Rijk bewerkte chlorietvazen vindt men langs de Perzische golf en in vele Mesopotamische tempels. Rolzegels en biddersbeelden van Mesopotamisch type komen nu in Susa voor.

De grote Mesopotamische veroveraar Naramsin van Akkad liet op zijn overwinningsstèle en op een rotsreliëf in een pas die naar Iran leidt zijn militaire successen tegen de bewoners van de grensstreek afbeelden. Locale heersers imiteerden dit motief op andere rotsreliëfs met Akkadische opschriften in dezelfde streek. Na een opleving in het gebruik van de Elamitische taal (ca. 2200-2100 v.Chr.) volgde een nog nauwere aansluiting bij het Tweestromenland onder de IIIe dynastie van Ur (2112-2004 v.Chr.). De koningen van Ur bouwden tempels en brachten offers aan de goden van Susa. Na 2004 v.Chr., toen zij Ur hielpen verwoesten, herwonnen de Elamieten hun zelfstandigheid, maar bij de bevolking van Susa bleef het Akkadisch als schrijftaal een belangrijke rol spelen.

Het monochroom, soms met vogels beschilderde aardewerk van Vroeg-dynastiek Susa was de inspiratiebron voor het Giyan-aardewerk (zo genoemd naar een grafveld ten noorden van Luristan), dat zich daar gedurende de hele Bronstijd (tot 1200 v.Chr. toe) verder zou ontwikkelen. De graven van Giyan leverden ook gehulsde bijlen, dolken met klinknagels en speren met omgebogen steel, die vergelijkingen met het zuiden en westen mogelijk maken. Tussen 1600 en 1200 v.Chr. zijn in aardewerk en zegels van Giyan en andere plaatsen in West-Iran duidelijk verbindingen te bespeuren met het Hurritische koninkrijk Mitanni in Noord-Mesopotamië en Noord-Syrië.

In de 13e eeuw v.Chr. beleefde Elam opnieuw een grote bloei onder koning Untasj-Napirisja, die de tempelstad Dur-Untasj (nu Tsjoga Zanbil) stichtte. De getrapte tempeltoren door hem gebouwd staat nog voor een groot deel overeind. Het Louvre bewaart het indrukwekkende bronzen standbeeld van zijn vrouw Napir-Asu, gewijd aan de "Vrouwe van het Gebergte" van Susa.

Inmiddels had Noord-Iran sinds ca. 3000 v.Chr. een heel andere ontwikkeling doorgemaakt. In het noordwesten bracht een uit Transkaukasië afkomstige boerencultuur ronde huizen met aardewerken vuurbokken en met de hand gemaakt zwart gepolijst aardewerk met ingekerfde versieringen. Deze cultuur drong door tot Godin bij Kermansjah, waar zij de Susa/Uruk-cultuur verdrong maar op haar beurt plaats maakte voor de Giyan-cultuur.

In het noordoosten, o.a. te Hissar, kwam ca. 3000 v.Chr. grijs gepolijst aardewerk in zwang, dat waarschijnlijk zilveren vaatwerk wilde nabootsen. Vooral geldt dit voor drinkschalen op een hoge, smalle voet. In de graven vond men zilveren en gouden hangers en kralen naast kralen van bergkristal, lazuursteen en turkoois. Tegen 2000 v.Chr. werd het door steunberen en een toren versterkte grootste gebouw van Hissar, ongetwijfeld tijdens vijandigheden, door brand verwoest. De daarbij omgekomen verdedigers waren met koperen dolken en vuurstenen pijlen gewapend. De begane grond bevatte vooral tarwevoorraden.

In het vroege 2e millennium v.Chr. gebruikten mensen uit de buurt de ruïnenheuvel van Hissar om er hun doden en ook een aantal schatten in te begraven. Onder het grijs gepolijste aardewerk vindt men schenkkannen waarvan de open, horizontale tuit los staat van de mond, precies zoals men in de rest van Iran in IJzertijd I, in het late 2e millennium v.Chr. zal zien. Men neemt dan ook aan dat Noordoost-Iran omstreeks 2000 v.Chr. al bewoond werd door de sprekers van het Iraans (een Indoeuropese taal), die in de loop van hun verhuizingen hun karakteristieke aardewerk naar de andere streken van Iran brachten. Ook onder de wapens, werktuigen en sieraden zijn er in de Bronstijd te Hissar typen die men elders in de IJzertijd terugvindt, zoals speerpunten met omgebogen steel, gecombineerde bijl-dissels en hangers met dubbele spiralen.

Uit de tijd dat Hissar alleen nog als grafveld diende is op het naburige Tureng een drietredig bakstenen terras van 13 × 80 × 120 m gevonden, dat ongetwijfeld een tempel gedragen heeft. Men moet zich dus deze vroege Iraanse cultuur niet als een simpele boerengemeenschap voorstellen.

De eerste plaats waar deze cultuur in de IJzertijd opduikt is Marlik, boven de weg van de hoogvlakte naar de Kaspische Zee. Bij een kleine ruïnenheuvel, die niet opgegraven is, bevindt zich een grafveld dat een reeks rijke vondsten leverde: aardewerk in dier- en mensvorm, bronzen wapenen (waaronder een knotskop van 14e-eeuws type) en gouden sieraden en bekers, in laag en hoog reliëf gewerkt. Sommige van de bekers zijn in een plaatselijke stijl met sterk gestileerde dieren versierd; andere, meer naturalistische, sluiten nauw aan bij Midden-Assyrische voorbeelden van ca. 1225 v.Chr. Alleen de naar buiten gewende, drie-dimensioneel behandelde stierekoppen zijn een typisch Iraans element. Men vraagt zich af hoe zulke kostbare en cosmopolitische voorwerpen terecht kwamen in de graven van locale heersers in Noord-Iran. Het kan haast niet anders of zij hebben hun positie langs een belangrijke doorvoerweg uitgebuit om rijkdommen te verzamelen en verre contacten op te bouwen.

IJzertijd I (1350?-1000) en II (1000-750 v.Chr.) kennen we voorts uit Hasanlu in het noordwesten. Grijs gepolijste knopvoetbekers en schenkkannen met open horizontale tuit komen daar uit IJzertijd I graven. De citadel, ca. 1000 v.Chr. gebouwd, bevatte een paleis, een tempel en verschillende andere openbare gebouwen, alle in de vorm van zuilenhallen voorafgegaan door portiek en binnenkamer. Voor de zuilenhal bestaan Anatolische, voor portiek en binnenkamer Syrische voorbeelden. De tempel had aan het eind van de hal een klein allerheiligste met getrapte ingang. Naast vele Assyrisch aandoende voorwerpen van geglazuurd aardewerk, glaspasta en glas leverde Hasanlu een gouden schaal, in reliëf gewerkt met voorstellingen van de stormgod en zijn strijd tegen een stenen monster, half mens en half slang (zie hierboven vitrine 56c, nr. 8).

Omstreeks 800 v.Chr. werd de citadel van Hasanlu verwoest door de Oost-Anatolische Urarteeërs, die hem daarna met een nieuwe, stenen vestingmuur omgaven. In het aardewerk van IJzertijd III (750-550 v.Chr.), vaak met afhangende driehoeken beschilderd, is invloed uit Urartu en zelfs Frygië te bespeuren. Na een

aanvankelijke botsing werden de Iraans-sprekende Skythen uit Zuid-Rusland een tijdlang door de Urarteeërs aan hun oostelijke grens, in West-Iran, gedoogd. De clandestien opgegraven schat van Ziwiye vormde waarschijnlijk de inhoud van een Skythisch vorstengraf. De woonheuvel van Ziwiye leverde het met driehoeken beschilderde aardewerk.

Dezelfde opeenvolging van grijs gepolijst aardewerk in IJzertijd I-II en beschilderd aardewerk in IJzertijd III vinden we ook in Midden-Iran te Sialk en Giyan. Verder naar het zuiden, in het bergland van Luristan, drongen de Iraans-sprekende stammen in IJzertijd I-II nog niet door en daar vinden we dan ook geen grijs gepolijst aardewerk. Daarentegen bevatten de vele clandestien opgegraven grafvelden een schat aan bronzen wapens, sieraden en paardentuig. Het gros van deze vondsten komt uit IJzertijd II, de meest exuberante producten, met veel grillige combinaties van mens- en diervormen, uit de overgang naar IJzertijd III, zoals de Belgische opgraver Louis Vanden Berghe heeft aangetoond. De clandestiene opgravers van Luristan besteedden uiteraard vooral hun aandacht aan de grafvelden. Een Amerikaanse expeditie ontdekte in de dertiger jaren echter verschillende nederzettingen. In één daarvan bevond zich het heiligdom van een jachtgodin, waar honderden diervormige of schijfvormige kledingspelden als wijgaven waren achtergelaten. Het heiligdom had een soortgelijke plattegrond als de tempel van Hasanlu.

Het IJzertijd III-gebouw op de heuvel van Godin bij Kermansjah, ook een zuilenhal omgeven door torens, was ongetwijfeld de woning van een heerser der Meden, het Iraans-sprekende volk dat tegen het eind van de 7e eeuw v.Chr. een rijk stichtte met Hamadan als hoofdstad. Zoals uit hun kleding (jak, broek en laarzen) blijkt, speelde het leven der Meden, evenals dat van de meeste Iraans-sprekende stammen, zich voor een groot deel te paard af. Op Nusj-i Jan werd naast een Medisch fort ook een kruisvormige vuurtempel gevonden die, na verlaten te zijn, tot 6 m hoogte met stenen was gevuld.

Tenslotte viel in 559 v.Chr. het rijk der Meden toe aan Cyrus, koning der Perzen, een andere Iraans-sprekende stam die zijn basis had in de provincie Fars (om Sjiraz). Hun gedeeltelijke assimilatie aan de oudere, Elamitische bevolking van die streek blijkt uit hun kleding en tweetaligheid. Hand in hand met de geweldige uitbreiding van het Perzische rijk onder de Achaemeniden (559-331 v.Chr.) ging de aanleg van zomer- en winterresidenties te Hamadan en Susa, benevens ontvangstpaleizen voor de Nieuwjaarsviering met schathuizen voor de tribuutinzameling eerst te Pasargadae (onder Cyrus), later te Persepolis (onder Darius, zie foto boven de doorgang naar de Cyprus-zaal). De paleizen zijn vertalingen in steen van de aloude houten-zuilenzaal omgeven door torens. Iraans zijn ook de dubbele-stierkapitelen die de dakbalken dragen. Voor de rest zijn de zuilen samengesteld uit elementen van elders ontleend: Ionische voluten, cannelures en bases, Egyptische palm- en papyrusmotieven en Mesopotamische stiermannen. De deelneming aan de paleisbouw door onderdanen uit alle delen van het rijk blijkt ook uit Darius' stichtingsoorkonde van het paleis te Susa.

Afb. 49

VITRINE 64

Deze vitrine toont grijs tot zwart of rood tot bruin gepolijst aardewerk, aangekocht te Amlasj in Noordwest-Iran en ongetwijfeld afkomstig uit grafvelden in de omgeving. Eén van die grafvelden, Marlik, is door archeologen onderzocht en bleek vooral materiaal te bevatten uit IJzertijd I (ca. 1350-1000 v.Chr.), hoewel ook later materiaal aanwezig was.

Twee vormen overheersen die beide al vier eeuwen eerder in Noordoost-Iran voorkwamen, namelijk de kan met open horizontale tuit (nrs. 2, 3, **pl. II** rechts) die misschien voor plengoffers aan de dode diende, en de kan met flessehals. De laatste komt in twee varianten voor, een slankere (nrs. 8, 11-13) en een meer bolle (nrs. 1, 4, 6, 7, 9, 10, 14, **pl. II** links). De snavelkan nr. 5, met zijn plastische en ingekraste versieringen, is IJzertijd II of III.

VITRINE 71 a

In deze vitrine staat het oudste in dit museum aanwezige aardewerk uit Iran. Een schaal op voet en verschillende fragmenten van vaatwerk uit Ismailabad en Usjbegi zijn zwart-op-rood beschilderd zoals dat in Noord-Iran gebruikelijk was omstreeks 4000 v.Chr. (nrs. 1, 2, 3). Geliefde motieven zijn sterren, kraanvogels en steenbokken; de jacht speelde kennelijk nog een grote rol.

Het best bekend uit de opgraving van Giyan, maar over heel Luristan verspreid was het "Giyan" aardewerk met zijn karakteristiek geknikte vormen en beschildering met vogels of meer abstracte vleugel- en wolfstandmotieven (nrs. 4, 5). Zij zijn afgeleid van het monochroom beschilderde aardewerk dat in Susa ca. 2500 v.Chr. gemaakt werd, maar bleven in Luristan nog lang voortleven.

Gedeeltelijk zwart-op-rood beschilderd aardewerk dook opnieuw op te Sakkizabad in Noord-Iran omstreeks 1600-1300 v.Chr. (nr. 1). De vormen, zoals koppen met twee oren, en de motieven, zoals "metopen en triglyfen", zijn verwant aan laag II te Giyan (ca. 1600-1200 v.Chr.). Het is de tijd waarin via Hurrieten en Mitanniërs contacten bestonden met Noord-Mesopotamië en Noord-Syrië.

Grijs gepolijste knopvoetbekers (nr. 2, **afb. 49**) zijn kenmerkend voor IJzertijd I, die in Noordwest-Iran al ca. 1350 v.Chr. begon. Kannen met flessehals (nr. 3) en kannen met open horizontale tuit (nr. 4) behoren tot de vormen die door de Iraniërs van Noordoost naar Noordwest-Iran zijn gebracht. In IJzertijd II (1000-750 v.Chr.) werd de tuit door een brug verbonden aan de rand. De gelijkenis van de tuit met een kraanvogelkop wordt versterkt door het plastisch toegevoegde oog.

Beschildering (nr. 5) of inkrassing (nr. 6) met afhangende driehoeken komt voor in IJzertijd III (750-550 v.Chr.). Hoewel rood gepolijst aardewerk (nrs. 6, 7) naast grijs gepolijst al in IJzertijd I voorkomt, blijft het doorgaan tot in Parthische tijd (ca. 200 v.Chr. — 200 na Chr.).

Afb. 50

VITRINE 71 c

In deze vitrine is vaatwerk met theriomorfe versiering uit verschillende perioden bijeengebracht. Aangezien plengvazen ("rhyta") met diervoorlijven tegen de onderkant vooral in Achaemenidische tijd voorkomen (559-331 v.Chr.), zouden wij de grijs gepolijste plengvaas met ramskop (nr. 5, **afb. 50**) niet lang daarvóór willen dateren.

Afb. 51

Afb. 52

VITRINE 65

Hier is nog een grijs gepolijste snavelkan te vinden, ditmaal met communicerende schaaltjes om de rand gemonteerd (nr. 4). Daarboven ziet men twee koperen of bronzen snavelkannen (nr. 1); de klinknagels waarmee de tuit oorspronkelijk werd bevestigd zijn nu tot ornament geworden. Eén van de twee kannen heeft plastische versiering in de vorm van een dubbele spiraal. Koperen of bronzen snavelkannen met namaak-klinknagels zijn opgegraven op Marlik, op Sialk (grafveld B, ca. 800-650 v.Chr.), op Guran in Luristan en op Samos in laat 8e-vroeg 7e eeuwse context.

Schijfvormige voorwerpen als nr. 2 (**afb. 51**) worden als spiegels bestempeld, hoewel het uitsteeksel wegens zijn vorm niet erg geschikt lijkt om als handvat te dienen.

Gelobde koperen of bronzen schalen, zoals te zien bij nr. 3, komen in Assyrië voor vanaf de 8e eeuw v.Chr. en kenden in de daarop volgende eeuw een grote verspreiding.

VITRINE 66

De koperen of bronzen beker (nr. 1) bewijst door zijn vorm, die in goud voorkomt in de koningsgraven van Ur, dat er al ca. 2500 v.Chr. contact bestond tussen Mesopotamië en Iran. Een grijs gepolijst kruikje met plastische versiering (nr. 2) heeft een tepelvormige voet, zoals in Assyrië gebruikelijk in het late 2e en vroege 1e millennium v.Chr. Kleine schilden zoals nr. 4 (**afb. 52**) zijn opgegraven in tomben van IJzertijd I (ca. 1350-1000 v.Chr.) op Marlik. Nummer 5, die op een groter schild heeft gezeten, draagt een kleinere kegel in het midden.

De stenen knotskoppen (nr. 1) kunnen worden vergeleken met vondsten van de bovengenoemde Belgische expeditie in Luristan, te dateren tegen 3500 v.Chr. Ruitvormige uitsteeksels kenmerken bronzen knotskoppen in het late 3e/vroege 2e millennium v.Chr. en nog steeds in de 8e/7e eeuw v.Chr. (nr. 2).

De bronzen sikkel (nr. 3) uit de streek van Marlik, en waarschijnlijk ook van ca. 1350-1000 v.Chr., heeft een ingekrast teken als eigendomskenmerk. Grote vorken als nr. 4, ook op Marlik gevonden, dienden waarschijnlijk voor het roosteren van vlees. Zij komen nog voor in grafveld B te Sialk (800-650 v.Chr.).

Dissels, houwelen en bijlen met een scherpe hoek tussen lemmet en steel (nrs. 5-8) waren karakteristiek voor de koningsgraven van Ur (ca. 2500 v.Chr.) en kwamen voor in Giyan, laag IV (ca. 2500-2000 v.Chr.), maar diepe uitsnijdingen en een versterkte achterkant zoals bij nr. 6 vindt men nog in Til Barsib (ca. 2250-2000 v.Chr.), te Ur in de Akkad-periode en te Susa in de Ur III-periode. Een bijl met vier doornen achter de schacht, zoals nr. 9 (**afb. 53**), werd opgegraven op Tsjoga Zanbil in 13e-eeuwse context.

Dolken met uitsparingen voor houten of benen inlegwerk op het gevest (nr. 10) behoren tot IJzertijd I/II (ca. 1100-800 v.Chr), maar korte, brede bladvormige dolken met dezelfde vorm van gevest als op nr. 11 (**afb. 54**) komen in goud en lazuursteen voor in de koningsgraven van Ur (ca. 2500 v.Chr.). Zwaarden (nrs. 12, 16) waren een nieuwe vinding van de IJzertijd. Het grafveld van Tomadjan in Noordwest-Iran leverde lemmeten van dezelfde vorm als de nrs. 12 en 16.

Afb. 53

Pijlpunten met weerhaken (zie nr. 14) komen voor op Marlik in Noordwest-Iran (ca. 1350-1000 v. Chr). Driehoekige pijlpunten zijn vooral opgegraven in Noordwest-Iran, maar ook te Sialk B (ca. 800-650 v.Chr.) en Tang-i Hamamlan; bladvormige pijlpunten te Sialk B en Giyan I. Bronzen pijlpunten met drie vleugels en een holte voor het insteken van de schacht (nr. 15) werden uit Zuid-Rusland meegebracht of ter plaatse gegoten door de Skythen, het ruitervolk dat in de late 7e eeuw v.Chr. in West-Azië optrad en in het Perzische rijk een rol bleef spelen. Nummer 19 toont de latere, ijzeren versie van de drievleugelige pijlpunt.

Grote speerpunten met omgebogen en tegen de schacht platgeklonken steel (nr. 22) zijn te Marlik en Dailaman in Noordwest-Iran opgegraven; ze behoren blijkbaar tot IJzertijd I (ca. 1350-1000 v.Chr.), hoewel ze in Noordoost-Iran al vier eeuwen eerder voorkwamen. Speerpunten in één stuk gegoten met een holte voor de houten schacht (nr. 24) zijn in het uiterste noordwesten van Iran opgegraven en behoren tot een Transkaukasisch type van IJzertijd I. Nummer 24 is van koper, niet van brons, evenals nummer 21.

Afb. 54

De verregaande stilering van bokken en herten op gordelbeslag nr. 1 (**afb. 55**) en griffioenen op gordelbeslag nr. 2 doet denken aan Transkaukasische voorbeelden, met name uit vindplaatsen van de 9e eeuw v.Chr. in Sovjet Azerbaidjan.

Bronzen stempelzegels met lange stelen kwamen in het 3e millennium v.Chr. al in Anatolië voor, en eenvoudige kruismotieven als nr. 4 al eerder in Iran, maar de productie van zulke zegels beleefde in Luristan in IJzertijd II/III nog een late bloei.

Kegelvormige klokjes (nr. 5) dienden in IJzertijd II/III als onderdelen van paardentuig. Als versiering aan de top ziet men dan ook, naast vogel of bokkekop, vaak twee paardehoofden. Het gebruik van zulke klokjes lijkt ook weer uit Transkaukasië naar West- en Midden-Iran te zijn gekomen.

Tot de raadselachtigste en door musea meest begeerde klasse van bronzen uit Luristan behoren de buizen die vaak tot menselijke gestalten zijn uitgewerkt (nr. 6, **afb. 56**). Meestal in graven gevonden, waren ze soms geassociëerd met diervormige spelden en flesvormige onderstellen. Hoewel deze combinatie doet denken aan oogzwarthouders en -pennen die we van elders in West-Azië kennen, pleit de open onderkant van de flessen daartegen. De Belgische expeditie naar Luristan heeft een uitvoerig versierd exemplaar van zo'n "standaard" gevonden in een krijgersgraf van IJzertijd II/III (ca. 750 v.Chr.).

Afb. 55

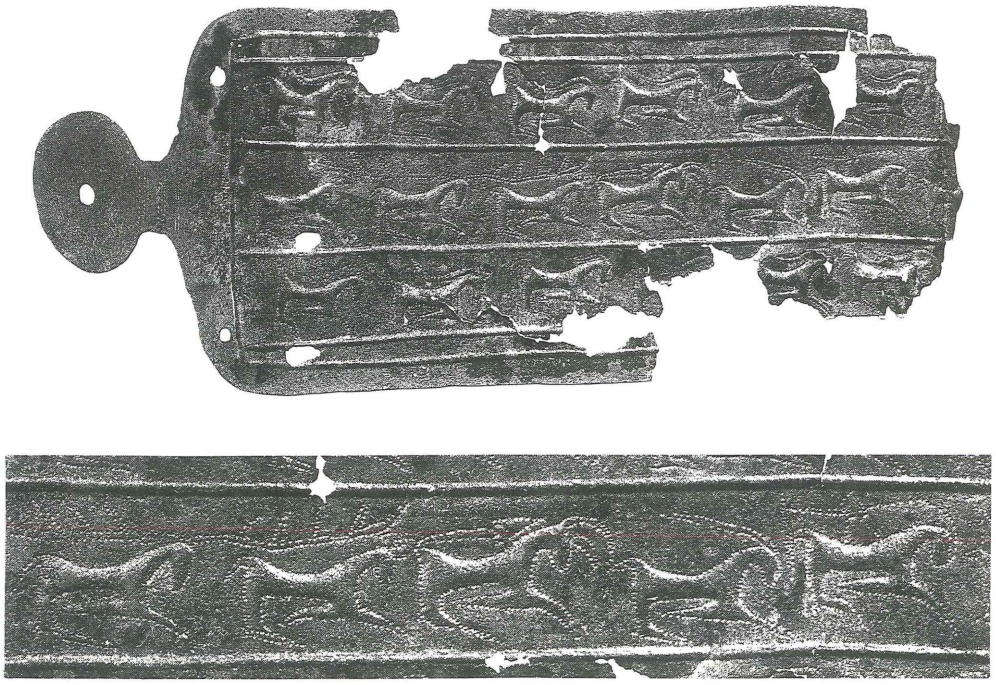

Kledingspelden met gehamerde schijfvormige kop (nr. 7) zijn in groten getale opgegraven door Amerikaanse archeologen in een heiligdom (Surch Dum-i Luri) in Luristan dat ca. 800-650 v.Chr. te dateren is. De grootste en meest uitbundig versierde kwamen uit de laatste laag (ca. 750-650 v.Chr.). Afbeeldingen op de schijfvormige kop lieten zien dat de spelden (ongetwijfeld na een draaiende beweging) met de kop naar beneden gedragen werden. De schijf met kruisvormige versiering (nr. 8) diende blijkens de twee paar gaatjes in de rand als stiksel op een gewaad.

Te Surch Dum-i Luri werden ook verscheidene kledingspelden met gegoten opengewerkte kop als nr. 9 gevonden, en wel vanaf de 9e-eeuwse laag. Een geliefd motief voor zulke speldbekroningen is de held die wilde dieren temt; in dit geval heeft hij twee slangen overmeesterd. De nu afgebroken schacht van de speld was van ijzer; zulke combinatie van ijzer en brons kwam vooral voor in IJzertijd II, vóór 750 v.Chr.

Bolle of vlakke halvemaanvormige oorbellen (nr. 10) kwamen in veel streken en tijdvakken in West-Azië voor. Dit exemplaar is ongewoon groot. Ook in de gordelgespen is er, blijkens de twee exemplaren bij nr. 11, grote verscheidenheid in afmeting geweest. Men neemt aan dat ze ca. 1000-750 v.Chr. in West-Iran gemaakt werden. Nummer 12 daarentegen, een bronzen kruikje met ijzeren kern en bokkekopjes als oren, dateert uit Parthische tijd (ca. 200 v.Chr.-200 na Chr.).

Afb. 56

Halskettingen van stenen en schelpen kralen (nr. 1) werden in vele streken en tijdvakken aan de doden meegegeven. Diervormige hangertjes van glaspasta (nr. 2) kwamen in Mesopotamië al in het 3e millennium v.Chr. voor. Grote blauw glazen rolzegels (nr. 6) vond men o.a. te Tsjoga Zanbil in Zuidwest-Iran in lagen van het late 2e millennium v.Chr.; glaspasta rolzegels met visgraatmotieven (nr. 4) komen daar ook nog in het vroege 1e millennium v.Chr. voor.

Uit dezelfde streek, Susa en omgeving, kent men uit mallen gedrukte beeldjes van een naakte vrouw (godin?) met hoge hoofdtooi (nr. 8). In de 1e helft van het 2e millennium v.Chr. vouwt zij doorgaans de handen ineen; in de 2e helft van het 2e millennium v.Chr. ondersteunt zij meestal de borsten, wellicht om de regen te schenken.

In sterk gestileerde vorm vinden we hetzelfde gebaar in het geboetseerde kleibeeldje uit Amarlo bij Amlasj (Noord-Iran, nr. 7, **afb. 57**). Het is duidelijk verwant aan mensvormige ceramiek uit Marlik (ca. 1350-1000 v.Chr. of iets later).

Wij zagen in vitrine 68 al stempelzegels met lange stelen. Hier (nr. 9) is er een die oorspronkelijk met twee stierekoppen versierd was; één hiervan is afgebroken. Een ander bronzen hangertje van Luristans type heeft de vorm van een vogel (nr. 9), meestal als haan geïnterpreteerd; hoenders kwamen in West-Azië sinds de 8e eeuw v.Chr. voor. Uit grafvondsten blijkt dat zulke diervormige hangertjes aan de gordel werden gedragen. Bij nr. 10 ziet men nog meer hangers, in de vorm van bokjes en van paardjes; zij zouden komen uit Ramat Abad bij Amlasj in Noord-Iran. Uit dezelfde streek komt waarschijnlijk het tweewielig wagentje getrokken door twee paarden (nr. 10, **afb. 58**). Een wagenmodel stamt ook uit de opgraving op Marlik (ca. 1350-1000 v.Chr. of iets later).

Afb. 57

In veel latere tijd belanden wij met het geglazuurde baksteenbrok uit het paleis van Darius te Susa, 520-500 v.Chr. (nr. 11). We zien een fragment van een rozet, symbool van de lente.

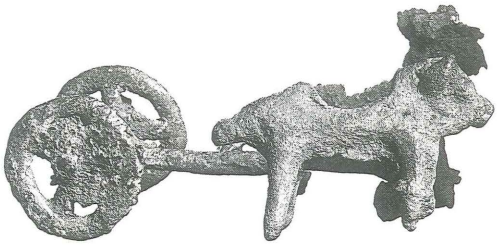

Afb. 58

Afb. 59a

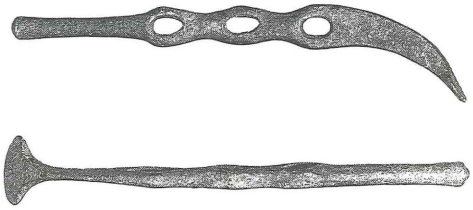

Afb. 59b

Afb. 59c

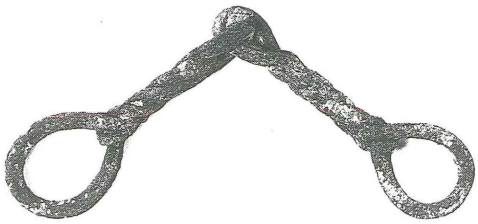

Links ziet men paardetuig en rechts snuisterijen, meest uit de Luristan-cultuur van de 9e-7e eeuw v.Chr.

Paardebitten uit één stuk met vlindervormige wangstukken (nr. 1, links, **afb. 59a**) behoren vooral tot de 9e eeuw v.Chr. blijkens afbeeldingen op Assyrische reliëfs. Hoornvormige wangstukken (nr. 1, rechts, **afb. 59b**) komen in de 8e en 7e eeuw v.Chr. voor, tezamen met scharnierende paardebitten (nr. 2, **afb. 59c**). Blijkens Assyrische reliëfs waren gitaarvormige versierselen (nr. 3, **afb. 59d**) ook een onderdeel van paardetuig. Daarbij behoorden verder de nodige knopen, riemverbindingsstukken (nr. 4) en klokjes (nrs. 5, 6, **afb. 60**). De Skythen brachten hun eigen karakteristieke paardetuig-elementen, oorspronkelijk hoektanden, die in brons werden uitgewerkt als vogelkoppen en daarna in de stijl van het Perzische rijk werden vertaald (nr. 8). Nummer 7 is een tuigring versierd met twee bokkekopjes uit de 2e-1e eeuw v.Chr.

Bij nr. 9 ziet men armbandjes respectievelijk met dierekoppen, spiralen, bollen en een klokje versierd; bij nr. 10 een halsring met gegraveerde versiering. Halsringen lijken uit Transkaukasië in IJzertijd I naar Iran te zijn gekomen.

IJzeren enkelbanden met leeuwekoppen, gegraveerde bronzen armbanden met vier spiralen en armbandjes met slangekoppen (nr. 12) zijn weer thuis in de Luristan-cultuur, evenals de zware bronzen enkelband (nr. 13). Hangers met getande cirkels daarentegen (nrs. 11, 15) zijn opgegraven in Dailaman en te dateren tot de 6e-4e eeuw v.Chr. Ook hier denkt men aan een oorsprong uit Transkaukasië.

Heel veel vroeger is de gesp met twee handen versierd (bij nr. 14): dit type komt in Zuidwest-Iran voor in de 18e - 17e eeuw v.Chr.

Bij nr. 17 ziet men drie vingerringen, één glad van IJzertijd I-type, één van IJzertijd II/III-type gegraveerd met een gevleugelde bok en één bevattend een turkoois, gegraveerd met een vogel op een altaar, waarschijnlijk uit Parthische tijd (2e eeuw v.Chr.-2e eeuw na Chr.).

Fibulae (veiligheidsspelden) namen in IJzertijd III de functie over van de kledingspelden uit IJzertijd I en II. Bij de fibulae (nr. 18) zijn er drie met een arm die in een handje eindigt, waarschijnlijk uit Luristan, 7e-6e eeuw v.Chr., en twee met gegraveerde of ingeslagen versiering uit Noord-Iran, 6e-4e eeuw v.Chr. Opgegraven parallellen voor laatstgenoemde stammen uit Dailaman (Noord-Iran).

Bij nr. 21 ziet men een eenvoudige gesp uit West-Iran 2e-1e eeuw v.Chr.; uit dezelfde streek en tijd is een gesp met vrouwenborstbeeld versierd te zien bij nr. 16.

Dubbele spiralen versieren hangers (nr. 20), kledingspelden (nr. 22, rechts) en gordels (nr. 26). Dit motief kwam al vier eeuwen eerder voor in Noordoost-Iran en was in IJzertijd II verspreid tot in Transkaukasië. Van de andere kledingspelden (nr. 22) hebben sommige koppen in de vorm van een papavervrucht (8e-7e eeuw v.Chr.), andere platte, uitgesneden dierekoppen (2e eeuw v.Chr.-2e eeuw na Chr.). Driedimensionele bokkekoppen daarentegen (nr. 24, **afb. 61**) zijn weer typisch voor Luristan in de 8e en 7e eeuw v.Chr.; in het heiligdom te Surch Dum-i Luri waren er vele als wijgaven gedeponeerd. Meer ongewoon, maar ongetwijfeld uit dezelfde streek en periode, is de speldekop met een zeer breed gevormde held die twee leeuwtjes overmeestert (nr. 25); kenmerkend voor de West-Aziatische "held" zijn de spiraalvormige lokken (vgl. vitrine 68 nr. 9).

Afb. 59d

Tenslotte zien we bij nr. 26 nog een buikbeschermer (?) met ingeslagen versiering; soortgelijke stukken komen naar verluidt uit Luristan en behoren waarschijnlijk tot IJzertijd II.

Afb. 60

Afb. 61 detail

De hier tentoongestelde sieraden zouden alle afkomstig zijn uit de streek om Amlasj, waarin ook de opgravingen van Marlik en Dailaman gelegen zijn. Hier werden in de vijftiger en zestiger jaren op grote schaal grafvelden door de bevolking leeggeroofd.

De halskettingen in deze vitrine zijn uiteraard modern geregen. Er bestaat echter een goede parallel voor nr. 1 (**pl. III**, nr. 1 van boven) uit de opgraving op Marlik (ca. 1350-1000 v.Chr. of iets later). Kettingen van kornalijnen en gouden kralen, waaronder kralen met vier spiralen kwamen al in het 3e millennium v.Chr. voor, o.a. in Syrië (vitrine 59d, nr. 7), maar de techniek, waarbij de spiralen om de buis zijn gewikkeld, komt niet voor de 14e eeuw v.Chr. voor.

Aan de kornalijnen en gouden halsketting nr. 2 (**pl. III**, nr. 2 van boven) hangen twee kleinere schijven met rozetvormig gerangschikte knoppen, te vergelijken met vondsten uit Churvin (ca. 1350-1000 v.Chr. en later). Op de grotere schijf zijn de knoppen in een wielmotief opgenomen, zoals ook te Marlik, Giyan en Susa ca. 1350-1000 v.Chr. Eenvoudiger halskettingen, van goud met resp. lazuursteen en kornalijn, zijn te zien bij nrs. 12 en 13 (**pl. III**, nrs. 3 en 4 van boven).

Vijf oorhangers met spiralen of vlechtbanden van gouddraad langs de binnenkant (nrs. 3-5, **pl. IV** rechts onder) zouden afkomstig zijn uit Sakkizabad, een plaats in Noord-Iran die tot het latere 2e millennium v.Chr. dateert. Parallellen komen uit Sialk A (ca. 1350-1000 v.Chr).

Holle, halvemaanvormige oorhangers komen voor het eerst voor in de z.g. koningsgraven van Ur in Mesopotamië ca. 2500 v.Chr. Vaak versierd met ribben, blijven ze tot het eind van het 2e millennium v.Chr. in gebruik.

De streepjesversiering van onze nr. 6 komt ook voor op een gouden speld uit Marlik (ca. 1350-1000 v.Chr. of iets later).

Tegen ca. 1000 v.Chr. wordt het halvemaanvormige type vervangen door het bloedzuigervormige type, dat van boven dicht is (nr. 8, **pl. IV** links onder). Deze oorhangers, met een zetting voor een (thans verdwenen) steen aan de basis van de haak, zijn verwant aan stukken gevonden te Marlik, Churvin en Giyan.

De platte halvemaanvormige oorhangers (nr. 7, **pl. IV** links boven) zijn in granulatie-techniek versierd met afwisselend staande en hangende driehoeken (zie over deze techniek Wild-Wülker en Crouwel 1976). Zulke gegranuleerde driehoeken zijn vanaf ca. 1500 v.Chr. een geliefd motief in heel West-Azië. Oorhangers als de onze zijn opgegraven op Sialk, grafveld A (ca. 1350-1000 v.Chr.).

De gouden band (nr. 10) is waarschijnlijk het uitgevouwen beslag van een zegelring. Zegelringen met het motief van twee stieren die een drietoppige boom flankeren komen voor onder de bronzen "uit Luristan". Een opgegraven exemplaar uit Surch Dum-i Luri behoort tot het begin van IJzertijd III (750-700 v.Chr.).

IJzertijd II/III is vertegenwoordigd door de prachtig gemaakte oorhangers nrs. 15, 16 (**pl. IV** midden onder en rechts boven), 17 en 18 (**pl. IV** midden boven). Druiventrossen uit gegranuleerde bolletjes komen ook voor op Urartese sieraden van de 9e-7e eeuw v.Chr. Het eerste Perzische rijk onder de Achaemeniden is vertegenwoordigd door twee oorhangers bij nr. 19.

Afb. 61

Pl. III

De rechterkant van deze vitrine is gewijd aan sieraden uit het tweede Perzische rijk, dat der Parthen (ca. 200 v.Chr.-200 na Chr.: nrs. 20-31) en uit het derde Perzische rijk, dat der Sasaniden (224-651 na Chr.: nrs. 32-36).

Bij de halskettingen (nrs. 20-23) (**pl. III**, nr. 5, 6, 7 van boven) ging het inleggen van gouden kralen en hangers met granaatstenen en glas gepaard met het zeldzamer worden van goud in de Parthische periode. Belletjes (nr. 20) vergelijkbaar met de aanhangsels van onze hanger zijn bekend uit Georgië en Mesopotamië. Technisch vergelijkbare hangers komen uit Dailaman.

Het museum heeft ook verschillende fraaie voorbeelden van oorhangers uit deze periode (nrs. 24-31). Nummer 29, nog steeds met druiventrosjes versierd, heeft een opgegraven parallel uit Seleucia in Mesopotamië die dateert tussen 40 en 120 na Chr.

In deze vitrine zijn ook enige bronzen en zilveren schalen (nrs. 35-36) tentoongesteld, waarschijnlijk afkomstig uit graven in Noord-Iran en behorend tot het derde Perzische rijk, dat der Sasaniden (224-651 na Chr.), die bewust een renaissance van de motieven van het eerste Perzische rijk nastreefden. Daarbij horen ook de adelaar en het in oorsprong Egyptische levensteken, nu geïnterpreteerd als een achter het hoofd gestrikte haarband, symbool van het koningschap.

Nummers 33 en 34, een stel gouden gordelhangers met riemoog en gesp, kunnen gedateerd worden tot eind 6e-begin 7e eeuw na Chr. wegens soortgelijke stukken uit Avarische vorstengraven in Hongarije. Het riemoog heeft de aloude Iraanse vorm van twee adelaarskoppen rug aan rug. Zegels met twee dierekoppen rug aan rug kwamen al in het 4e millennium v.Chr. in Susa voor; kapitelen met stiere- of adelaarskoppen rug aan rug waren een opvallend kenmerk van de paleizen te Susa en Persepolis. Via het Sasanidenrijk en de Kaukasus belandde dit motief in Midden-Europa.

(M.N.v.L.)

Pl. IV

Inventarisnummers

Pl.	Inventarisnummer(s)		Opstelling	
I	boven	6379	vitrine 61/62	nr. 21
	onder	6369		nr. 48
II	links	9176	vitrine 64	nr. 3
	rechts	6860		nr. 14
III	nr. 1 van boven	9294	vitrine 58	nr. 1
	nr. 2 van boven	9293		nr. 2
	nr. 3 van boven	9282		nr. 12
	nr. 4 van boven	9283		nr. 13
	nr. 5 van boven	9317		nr. 20
	nr. 6 van boven	9316		nr. 21
	nr. 7 van boven	9288		nr. 23
IV	links boven	9296 a-b		nr. 8
	links onder	9295 a-b		nr. 7
	midden boven	9306 a-b		nr. 18
	midden onder	9313		nr. 15
	rechts boven	9309 a-b		nr. 16
	rechts onder	9298 a-b		nr. 5

Afb.	Inventarisnummer(s)	Opstelling	
1	8319-8321	vitrine 56 a	nr. 4
2	4392-4397		nr. 3
3	8678		nr. 8
4	8574,8350,8261,8576, 8575,8573	vitrine 56 b	nr. 6
5	8746		nr. 1
6	8265		nr. 8
7	8419		nr. 5
8	8570	vitrine 56 c	nr. 6
9	9368		nr. 8
10	8366		nr. 5
11	8335,585		nr. 3
12	9172		nr. 1
13	6426	vitrine 57	nr.10
14	1638,1650		nr.12
15	1768,6425		nr.15
16	6418		nr.11
17	1763,6415,1755, 6400,1704		nrs.1-3

Afb.	Inventarisnummer(s)	Opstelling	
18	6211	vitrine 57	nr. 8
19	1686,1692,1678		nrs.5-6
20	1698,1695,1702		nr. 4
21	10301,10306	vitrine 59 a	nr. 1
22	10310-10313		nr. 5
23	10315,10316		nrs.6-7
24	10320	vitrine 59 b	nr. 1
25	10326-10328		nr. 2
26	10329		nr. 3
27	10334-10336		nr. 4
28	10344-10346		nr. 6
29	10352,10353	vitrine 59 d	nrs.4-5
30	10355		nr. 7
31	10366-10371		nr.13
32	schachtgraf	hal eerste etage	
33	9219	vitrine 60	nr. 2
34	1641		nr. 3
35	6393		nr. 4
36	6430		nr. 7
37	9220		nr. 5
38	6435		nr. 9
39	9163		nr. 1
40	tekening		—
41	6365	vitrine 61/62	nr. 1
42	6354		nr.15
43	6382		nr.25
44	6384		nr.27
45	6377		nr.33
46	6364		nr.43
47	4352	vitrine 63	nr. 2
48	4369,4370,4350		nrs.5,6
49	8296	vitrine 71 b	nr. 2
50	8788	vitrine 71 c	nr. 5
51	8785	vitrine 65	nr. 2
52	8780	vitrine 66	nr. 4
53	9187	vitrine 67	nr.11
54	9321		nr. 9
55	8942	vitrine 68	nr. 1
56	8275		nr. 6
57	8347	vitrine 69	nr. 7
58	9173		nr.10
59	8884,8740 a-b,8782,8553	vitrine 70	nrs.1-4
60	8426		nr. 6
61	4423,4429		nr.24

9. Bibliografie

L. Badre, *Les figurines anthropomorphes en terre cuite à l'Age du Bronze en Syrie* (Paris 1980).

L. VandenBerghe, *Oud Iraanse kunst, Prehistorie-Protohistorie* (tentoonstelling Gent-Brussel-Utrecht 1966).

Catalogus Veiling Christie's, *Fine Antiquities* (London 12-7-1977), no.66.

D. Collon, *First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East* (London 1987).

J.H. Crouwel, Ancient Persian Weapons in the Allard Pierson Museum, Amsterdam, in *Persica* 6 (1972-1974), 115-129.

J.H. Crouwel, Early Belt-Buckles from Western Iran and Central Anatolia, in *Iranica Antiqua* 9 (1972), 49 v.

W. Culican, J. Zimmer, Decorated Belts from Iran and the Caucasus, in *Iranica Antiqua* 22 (1987), 159-199.

H. Frankfort, *Cylinder Seals* (London 1939).

H. Frankfort, *Stratified Cylinder Seals from the Diyala Region* (Chicago 1955).

Gifts to Mark the Re-opening, Allard Pierson Museum (Amsterdam 1976).

M.S.H.G. Heerma van Voss e.a., *Van Beitel tot Penseel.* Tentoonstellingscatalogus Allard Pierson Museum (Amsterdam 1973).

D. Jansen-Buis and P. Venema, A Small Collection of Anatolian Stone and Terracotta Figurines of the Early Bronze Age in Amsterdam, in *Anatolica XII* (1985), 29-43.

W.G. Lambert, Gilgamesh in Literature and Art: the Second and First Millennia, in A.E. Farkas e.a. (red.), *Monsters and Demons in the Ancient and Medieval worlds* (Mainz 1987), 37-52.

L. Legrain, *Ur Excavations III: Archaic Seal Impressions* (London/Philadelphia 1936).

C.W. Lunsingh Scheurleer, *Corpus Vasorum Antiquorum*, fasc. III Hb: Pays-Bas, Musée Scheurleer (La Haye 1927).

Sheila MacNally, An Attic Geometric Vase in the Collection of Mt. Holyoke College, in *American Journal of Archaeology* 73 (1969), 460, class 2A.

P. van der Meer, De onbeschreven voorwerpen (van de oudheden, gekocht te Bagdad), in *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 12 (1951-52), 207-209 en 202, noot 16.

D.J.W. Meijer, Mesopotamian Cylinder Seals in the Allard Pierson Museum, Amsterdam, in *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 25 (1977-78), 7-34.

D.J.W. Meijer, Cylinderzegels in het Allard Pierson Museum: Enkele opmerkingen. *Mededelingenblad van de Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum* nr. 8 (juli 1974), 3-5.

Selected Pieces: Allard Pierson Museum (Amsterdam 1976).

G.A.S. Snijder, *Eine Zaubervase im Allard Pierson Museum zu Amsterdam* (Leiden 1937).

W.H. van Soldt, M. Stol, The Old Babylonian Texts in the Allard Pierson Museum, in *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 25 (1977-78), 45-55.

Van Factorij tot Negorij in Veertig Eeuwen, stencil van een tentoonstelling in het Allard Pierson Museum (Amsterdam 1977).

Venus te lijf, tentoonstellingscatalogus Allard Pierson Museum (Amsterdam 1985).

Vroeg aardewerk, brons en sieraden uit Noord-Iran, tentoonstellingscatalogus Allard Pierson Museum (Amsterdam 1966).
G. Wild-Wülker, Eine Kanne der nordsyrisch/kilikischen Ware im Allard Pierson Museum, Amsterdam, in *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 25 (1977-78), 35-44.
C.L. Woolley, *Ur Excavations II: The Royal Cemetery* (London/Philadelphia 1934).

In het *Mededelingenblad der Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum*:

J.H. Crouwel, Paardetuigversiersel uit Iran, in no. 3 (1969), 7-8.
J.H. Crouwel, Een terracotta rhyton uit Iran, in no. 8 (1974), 7-8.
J.H. Crouwel, Cyprus en het Allard Pierson Museum, in no. 15 (1978), 7-8.
J.H. Crouwel, Iran en het Allard Pierson Museum, in no. 35 (1985), 10-13.
J.M. Hemelrijk, Gezicht van de Oudheid, Tentoonstellingsgids aanwinsten 1966-1981, een studenten-project, no. 24 (1982).
M.N. van Loon, Oudheden uit het Heilige Land in het Allard Pierson Museum, in no. 16 (1978), 4-6.
M.N. van Loon, Zegels uit Syrië, in no. 23 (1981), 5-8.
D.J.W. Meijer, Cylinderzegels in het Allard Pierson Museum, in no. 8 (1974), 3-5.
K.A.D. Smelik, Een Joods-Aramese toverschaal uit Mesopotamië, in no. 16 (1978), 7-8.
H.J. Stoepker, Fibulae uit West-Azië, in no. 6 (1973), 7-8.
M. Stol, Enige spijkerschriftteksten in het Allard Pierson Museum, in no. 8 (1974), 6.
K.R. Veenhof, Een Oudassyrische rechtsoorkonde uit de tijd van Samsi-Adad I in het Allard Pierson Museum, in no. 26 (1982), 1-4.
G. Wild-Wülker/J.H. Crouwel, Enige gouden sieraden uit Noordwest-Iran, in no. 12, (1976), 11-14.

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux"

AMERSFOORT	Mevr. D.A. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Dr. J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	P.F. Boomsma, Wilheminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I.B.J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	H.J. Prins, St. Claralaan 24, 5654 AT Eindhoven
's-GRAVANHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. drs L.M. Velt, Egyptologisch Instituut, Oude Boteringestraat 43, 9712 GD Groningen
HAARLEM	Mevr. B.H. v.d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J.P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. E.C. Moolenaar, M.L. Kingstr. 47, 6246 GH Eijsden
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	Prof. dr. K.F. Kerrebijn, 's-Gravenweg 109, 3062 ZC Rotterdam
TWENTE	Mevr. C.F.L. van Heek-van Heek, Boerderij De Tol, Hengelosestr. 704, 7521 PB Enschede
UTRECHT	Dr. A. v.d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

PHŒNIX

34,1 – 1988